

Οι Εβραίοι της Άρτας τον 16^ο αιώνα

Αναστασία Γ. Καρρά

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες προς τη Zmira Reuveni, υπεύθυνη της υπηρεσίας Interlibrary Loan & Document Delivery Service της Εθνικής Βιβλιοθήκης του Ισραήλ (Jerusalem), για την άμεση και ευγενική ανταπόκρισή της στο αίτημά μου και για την πρόσβαση που μου παρείχε στο άρθρο της Leah Bornstein-Makovetsky (Pe'amim 45).

Η βοήθειά της υπήρξε πολύτιμη για την ολοκλήρωση της παρούσας μελέτης.

Αναστασία Καρρά

♦ Λίγα λόγια για την εργασία

Η αφετηρία της παρούσας μελέτης βρίσκεται σε ένα κενό—ένα κενό που με προβλημάτισε ιδιαίτερα όταν εκπονούσα την εργασία μου πάνω στο οθωμανικό *tahrir* TD367 για τον καζά της Άρτας. Παρότι το κατάστιχο προσέφερε πλήθος πληροφοριών για τη διοικητική, οικονομική και κοινωνική οργάνωση της πόλης, εντυπωσιακή ήταν η σχεδόν πλήρης απουσία στοιχείων για την εβραϊκή κοινότητα. Η έλλειψη αυτή δεν ήταν μόνο μεθοδολογική· ήταν και ιστορική: πώς είναι δυνατόν μια πόλη που υπήρξε σημαντικό εμπορικό και διοικητικό κέντρο στη δυτική Ελλάδα να μην παρουσιάζει καμία εβραϊκή δραστηριότητα στην πρώιμη οθωμανική περίοδο;

Το ερώτημα αυτό στάθηκε η αφορμή να αναζητήσω συστηματικά τεκμήρια πέρα από τα κατάστιχα. Η έρευνα με οδήγησε στα *responsa* του 16ου αιώνα και στο έργο της Leah Bornstein-Makovetsky, τα οποία αποκάλυψαν μια εικόνα εντελώς διαφορετική από εκείνη που υποδήλωναν τα οθωμανικά αρχεία για το πρώτο μισό του 16^{ου} αιώνα: μια ακμαία, πολυεθνική, θεσμικά οργανωμένη εβραϊκή κοινότητα, με δικούς της ραββίνους, καχάλ, σχολές, εμπορικά δίκτυα και εσωτερική κοινωνική ζωή—έναν κόσμο ολόκληρο, σχεδόν αθέατο μέχρι σήμερα.

Η παρούσα εργασία είναι η πρώτη προσπάθεια να παρουσιαστεί αυτός ο κόσμος με συνοχή και πληρότητα. Για πρώτη φορά συγκεντρώνονται και ερμηνεύονται συνδυαστικά οι διαθέσιμες πρωτογενείς πηγές—οθωμανικά *tahrir*, *responsa*, εγκυκλοπαιδικό και ιστοριογραφικό υλικό—ώστε να αναδειχθεί η πραγματική θέση της Άρτας μέσα στον εβραϊκό και οθωμανικό χάρτη του 16ου αιώνα. Το αποτέλεσμα καλύπτει ένα ουσιαστικό κενό στη βιβλιογραφία και επιτρέπει να ξαναδούμε την πόλη όχι μόνο ως γεωγραφικό σημείο, αλλά ως χώρο συνάντησης εμπορίου, πνευματικής ζωής και πολυπολιτισμικών παραδόσεων.

Για μένα προσωπικά, η έρευνα αυτή υπήρξε μια διαδρομή αποκάλυψης: πίσω από τα νούμερα των κατάστιχων και τις νομικές υποθέσεις των *responsa* αναδύθηκε μια Άρτα ζωντανή, εξωστρεφής και πολυφωνική—μια πόλη που αξίζει να θυμόμαστε και να κατανοούμε. Ελπίζω η εργασία αυτή να αποτελέσει αφετηρία για νέες μελέτες και να συμβάλει στη βαθύτερη γνώση της ιστορίας της περιοχής μας.

Αναστασία Καρρά

Άρτα, Δεκέμβριος 2025

«Η Εβραϊκή Κοινότητα Άρτας τον 16ο αιώνα»

Πίνακας Περιεχομένων

Κεφάλαιο 1. Εισαγωγή: Οθωμανικό πλαίσιο – 16ος αιώνας

- 1.1. Διοικητική δομή (Λιβάς Γιάννενα – καζάς Narda)
- 1.2. Οι μη μουσουλμανικές κοινότητες στο οθωμανικό σύστημα
- 1.3. Ρωμανιώτες και Σεφαραδίτες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία

Κεφάλαιο 2 – Η εβραϊκή κοινότητα της Άρτας μέσα από τις πηγές (16ος αιώνας)

- 2.1. Η εβραϊκή παρουσία στην Άρτα πριν τον 16ο αιώνα: η μοναδική μαρτυρία και τα όρια της έρευνας
- 2.2. Μετά τον ισπανικό διωγμό: η διαμόρφωση των εβραϊκών κοινοτήτων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία τον πρώιμο 16ο αιώνα
 - 2.2.1. Η οθωμανική πολιτική υποδοχής των Εβραίων μετά το 1492
- 2.3. Το οθωμανικό τεφτέρι του 1530 (TD 367): η «σιωπή» για την εβραϊκή κοινότητα της Άρτας
- 2.4. Εβραϊκές πηγές και κεντρικά οθωμανικά κατάστιχα: η πραγματική εικόνα της κοινότητας (1520–1550)
 - 2.4.1. Τα Responsa ως ιστορικό τεκμήριο
 - 2.4.2. Η μαρτυρία των κεντρικών κατάστιχων της Κωνσταντινούπολης (1540 και 1545)
 - 2.4.3. Πώς οι δύο αυτές ομάδες πηγών ακυρώνουν τη σιωπή του TD 367
- 2.5. Το αναλυτικό οθωμανικό τεφτέρι του 1564 (TT 350): η εβραϊκή Άρτα στην ακμή της
 - 2.5.1. Πέντε εβραϊκοί μαχαλάδες και 213 εστίες
 - 2.5.2. Τοπογραφία της εβραϊκής συνοικίας
 - 2.5.3. Σύνθεση και κοινωνική οργάνωση: από τα responsa στο tahrir
 - 2.5.4. Δημογραφική δυναμική: σταθερότητα και κρίσεις
- 2.6. Συνολική αποτίμηση των πηγών και η διαμορφωμένη εβραϊκή κοινότητα της Άρτας τον 16ο αιώνα

Κεφάλαιο 3. Εσωτερική οργάνωση και κοινωνική ζωή της εβραϊκής κοινότητας της Άρτας (16ος αιώνας)

3.0. Εισαγωγή – Οι πηγές και η σπανιότητα του υλικού

- 3.0.1. Τι γίνεται με τα Γιάννενα; Γιατί εκεί δεν έχουμε αντίστοιχη πληρότητα;
- 3.0.2. Η σημασία αυτής της σπανιότητας

3.1. Οι καχάλ της Άρτας – Η δομή και η εσωτερική οργάνωση της κοινότητας

- 3.1.1. Τι είναι η καχάλ; – Ορισμός και λειτουργία
- 3.1.2. Οι καχάλ της Άρτας τον 16ο αιώνα
- 3.1.3. Γιατί υπήρχαν τόσες καχάλ; – Πολιτισμικές και λατρευτικές διαφορές
- 3.1.4. Η διοίκηση των καχάλ της Άρτας

3.2. Οικογενειακή ζωή και κοινωνικές σχέσεις μέσα από τα responsa

- 3.2.1. Γάμοι, μνηστείες και οικογενειακές συμμαχίες
- 3.2.2. Διαζύγια και διάλυση γάμων
- 3.2.3. Προίκες, περιουσιακές διαφωνίες και οικονομικές συναλλαγές
- 3.2.4. Υποθέσεις τιμής και κοινωνικής συμπεριφοράς
- 3.2.5 Κοινωνική διαστρωμάτωση και κοινωνική πραγματικότητα της κοινότητας

3.3. Επαγγέλματα και οικονομική δραστηριότητα της εβραϊκής κοινότητας

- 3.3.1. Η γεωγραφία της οικονομίας: οι εβραϊκοί μαχαλάδες στον παραγωγικό πυρήνα της πόλης
- 3.3.2. Εργαστήρια, βιοτεχνίες και μεταξουργία
- 3.3.3. Εμπόριο και μετακινήσεις
- 3.3.4. Συνεταιρισμοί, εταιρικές διαφορές και πτωχεύσεις
- 3.3.5. Μικροεμπόριο, υπηρεσίες και εξειδικευμένα επαγγέλματα
- 3.3.6. Ο ρόλος των γυναικών στην οικονομική ζωή
- 3.3.7 Κοινωνική διαστρωμάτωση και οικονομικές ανισότητες

3.4. Κρίσεις, αστάθειες και κοινωνική ευαλωτότητα (1550–1580)

- 3.4.1. Απαγωγές και ληστρικές επιδρομές
- 3.4.2. Κρούσματα επιδημιών και απώλειες
- 3.4.3. Ανασφάλεια και απόπειρες φυγής
- 3.4.4. Ενδοκοινοτικές εντάσεις σε περιόδους κρίσης
- 3.4.5. Κοινωνική ευαλωτότητα και ανθεκτικότητα

- 3.4.6. Case Study: Οι Εβραίοι της Πάτρας στην Άρτα και το χρέος των 3.000 φιορινιών

3.5. Κληροδοτήματα, κοινοτική φιλανθρωπία και θεσμικές συγκρούσεις

- 3.5.1. Η λειτουργία των κληροδοτημάτων στην Άρτα
- 3.5.2. Τα μεγάλα κληροδοτήματα (Οβαντία, Φλίτσερ κ.ά.)
- 3.5.3. Φιλανθρωπία προς φτωχούς, νύφες, ορφανά και ξένους
- 3.5.4. Το κατάστιχο εκτιμήσεων (רשומות) και η διοικητική πρακτική
- 3.5.5. Δικαστικές συγκρούσεις ανάμεσα στις καχάλ για τον έλεγχο των πόρων
- 3.5.6. Η γνωμοδότηση του Ρ' Ισραέλ αλ-Νακκάς για το κληροδοτήμα Οβαντία
- 3.5.7. Η άγνωστη τοπογραφία των κληροδοτημάτων – ένα κενό που εξηγείται

3.6. Θρησκευτική ζωή και ραββινικές προσωπικότητες της εβραϊκής κοινότητας της Άρτας

- 3.6.1. Οι συναγωγές της Άρτας και οι λατρευτικές παραδόσεις
- 3.6.2. Ραββινική ηγεσία και πνευματικοί δεσμοί
- 3.6.3. Θρησκευτικές εντάσεις και ζητήματα κύρους
- 3.6.4. Θρησκευτική εκπαίδευση και καθημερινή λατρευτική ζωή
- 3.6.5. Η Άρτα ως θρησκευτικό κέντρο στην Ήπειρο
- 3.6.6. Μια εξέχουσα μορφή: ο Ραββίνος Βενιαμίν Ζεέβ μπεν Ματαθία
- 3.6.7. Εικόνα μιας ζωντανής θρησκευτικής κοινότητας – Επίμετρο

3.7. Προσφυγή στα οθωμανικά δικαστήρια, καταδόσεις και βία: οι σκοτεινές όψεις της κοινοτικής ζωής

- 3.7.1. Η αυστηρότητα των οθωμανικών δικαστηρίων και ο φόβος της τιμωρίας
- 3.7.2. Όταν οι μη Εβραίοι στρέφονταν κατά των Εβραίων
- 3.7.3. Η ίδια η κοινότητα ως διάδικος
- 3.7.4. Το φαινόμενο της καταδοσίας (קניסות): η μεγαλύτερη πληγή της κοινότητας
- 3.7.5. Βία, εκφοβισμός και παραβίαση του εβραϊκού δικαίου
- 3.7.6. Η μεγάλη υπόθεση Χεφέτς Μάλτι: όταν η καταδολίευση έγινε θεσμική κρίση

Κεφάλαιο 4. Η εβραϊκή κοινότητα της Άρτας σε σύγκριση με άλλες πόλεις του ελλαδικού χώρου (16ος αιώνας)

4.1. Η Άρτα και οι άλλες εβραϊκές κοινότητες της οθωμανικής Ελλάδας

- 4.1.1. Θεσσαλονίκη: το μεγάλο κέντρο – εκτός συγκρίσεως
- 4.1.2. Κωνσταντινούπολη: κεντρικότητα και πολυεθνικότητα
- 4.1.3. Χαλκίδα: η πιο συγκρίσιμη πόλη
- 4.1.4. Γιάννενα: σχεδόν ανύπαρκτη κοινότητα τον 16ο αιώνα
- 4.1.4α. Άρτα και Γιάννενα: μια απρόσμενη δημογραφική ανατροπή τον 16ο αιώνα
- 4.1.5. Κέρκυρα: πλούσιες πηγές αλλά εκτός οθωμανικού πλαισίου
- 4.1.6. Πάτρα – Ναύπακτος – Ακαρνανία

4.2. Συμπερασματική σύνθεση – Η Άρτα μέσα στον εβραϊκό χάρτη του 16ου αιώνα

Παράρτημα Α. Ραββίνοι και διδάσκαλοι της εβραϊκής κοινότητας Άρτας (1500–1600)

Α' Γενιά (1490–1525): εγκατάσταση και πρώτη συνύπαρξη ρωμανιωτών – ιταλιωτών – σεφαραδιτών

- Ραββίνοι που μνημονεύονται το 1521

Β' Γενιά (1525–1550): οι μεγάλες συγκρούσεις των καχάλ

Γ' Γενιά (1550–1600): θεσμική σταθεροποίηση – η «σχολή Κελάι–Βαρούχ»

Το “δίδυμο δικαστήριο” της Άρτας

Βιβλιογραφία

☆ 1. Εισαγωγή: Οθωμανικό πλαίσιο – 16ος αιώνας

Ο 16ος αιώνας θεωρείται η «κλασική εποχή» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, περίοδος κατά την οποία σταθεροποιούνται οι βασικές της δομές: η κεντρική εξουσία του σουλτάνου, η επαρχιακή διοίκηση με τα σαντζάκια (liva) και τους καζάδες, καθώς και το στρατιωτικό - φορολογικό σύστημα των τιμαρίων.

i Τιμάρια: γαίες που παραχωρούνταν σε στρατιωτικούς (sipahi) με αντάλλαγμα την παροχή ένοπλης υπηρεσίας.

Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και η περιοχή της Ηπείρου, η οποία ήταν οργανωμένη σε ιδιαίτερο διοικητικό σχηματισμό με κέντρο τα Ιωάννινα.

► 1.1.Διοικητική δομή (λιβάς Γιάννενα – καζάς Narda).

Κατά τον 16ο αιώνα η αυτοκρατορία ήταν χωρισμένη σε μεγάλες επαρχίες (eyalet/βιλαέτια) και αυτές σε μικρότερες περιφέρειες, τα σαντζάκια ή λιβάδες (liva). Κάθε σαντζάκι χωριζόταν σε καζάδες (kaza) και αυτοί, με τη σειρά τους, σε ναχιγιέδες (nahiye), δηλαδή μικρότερες διοικητικές ενότητες που αντιστοιχούν περίπου σε επαρχίες. Το φορολογικό και γαιοκτητικό σύστημα των τιμαρίων ήταν οργανωμένο πάνω σε αυτή τη διοικητική ιεραρχία· οι καταγραφές στα φορολογικά κατάστιχα (tahrir defterleri) αποτυπώνουν με μεγάλη λεπτομέρεια οικισμούς, πληθυσμό και φόρους.

Η Ήπειρος υπαγόταν στο σαντζάκι/λιβά Ιωαννίνων (liva-i Yanya). Με βάση τα φορολογικά κατάστιχα του 16ου αιώνα, ο λιβάς Ιωαννίνων ήταν διαιρεμένος σε δύο καζάδες:

α) τον kaza-i Yanya (Ιωάννινα) και

β) τον kaza-i Narda, δηλαδή την Άρτα.

Ο καζάς Narda περιλάμβανε την ίδια την πόλη (nefs-i Arta) και μια σειρά ναχιγιέδων, που αντικατοπτρίζουν τον αγροτικό περίγυρο και τις ορεινές ζώνες της περιοχής. Στις οθωμανικές πηγές του 16ου αιώνα καταγράφονται, μεταξύ άλλων, οι ναχιγιέδες Bobolyani, Radoviz, Cemernik και Roguz, που αντιστοιχούν σε γνωστές περιοχές της προνεωτερικής Άρτας και των Τζουμέρκων.

Η διοικητική αυτή ένταξη της Άρτας στον λιβά Ιωαννίνων εξηγεί γιατί τα φορολογικά κατάστιχα της Yanya Livası (όπως το tahrir του 1530 και το mufassal tahrir του 1564) αποτελούν τα βασικά εργαλεία για την ανασύνθεση της κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας της πόλης και των κοινοτήτων της, συμπεριλαμβανομένης της εβραϊκής. Τα defter αυτά δεν

είναι απλώς τεχνικές φορολογικές καταγραφές· ενσωματώνουν την οθωμανική αντίληψη για τον χώρο, τον πληθυσμό και την παραγωγή και αποτελούν κεντρικό άξονα της παρούσας μελέτης.

► 1.2 Οι μη μουσουλμανικές κοινότητες στο οθωμανικό σύστημα

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν πολυθρησκευτική και πολυεθνική. Στο πλαίσιο της ισλαμικής πολιτικής παράδοσης, οι χριστιανοί και οι εβραίοι υπάγονταν στην κατηγορία των *δυσίμι* (*dhimmi*), προστατευόμενων μη μουσουλμάνων. Ως αντάλλαγμα για την καταβολή ειδικού κεφαλικού φόρου (*cizye*) και την αποδοχή της πολιτικής κυριαρχίας των μουσουλμάνων, διατηρούσαν δικαίωμα θρησκευτικής λατρείας, εσωτερικής οργάνωσης και σε κάποιο βαθμό δικό τους κοινοτικό δίκαιο σε θέματα προσωπικού status (γάμοι, διαζύγια, κληρονομικά).

Η εκδίωξη των Εβραίων από την Ισπανία (1492). Πίνακας του Solomon A. Hart που αποδίδει τη στιγμή της ανακοίνωσης του διατάγματος των Καθολικών Μονάρχων Φερδινάνδου και Ισαβέλλας, με τον Μέγα Ιεροεξεταστή Τομάς δε Τορκεμάδα σε πρωταγωνιστικό ρόλο. Το γεγονός οδήγησε στη μαζική διασπορά των Σεφαραδιτών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία

Στην παλαιότερη ιστοριογραφία χρησιμοποιείται συχνά ο όρος «σύστημα των μιλλέτ» (*millet system*) για να περιγράψει την οργάνωση των μη μουσουλμανικών κοινοτήτων. Η νεότερη έρευνα έχει δείξει ότι το σχήμα

αυτό αποκρυσταλλώνεται περισσότερο στους ύστερους οθωμανικούς χρόνους και δεν πρέπει να προβληθεί άκριτα στον 16ο αιώνα. Ωστόσο, ήδη στην «κλασική εποχή» διακρίνουμε τα βασικά στοιχεία: οι μεγάλοι θρησκευτικοί θεσμοί (Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, Αρμενική Εκκλησία, ανώτατες εβραϊκές αρχές) λειτουργούν ως ενδιάμεσοι μεταξύ των κοινοτήτων και της κεντρικής εξουσίας, ενώ σε τοπικό επίπεδο η καθημερινή διαχείριση των υποθέσεων ανατίθεται σε κοινοτικές ελίτ, συμβούλια, προεστούς και ραββίνους.

Οι μη μουσουλμανικές κοινότητες δεν ήταν «μικρά κράτη μέσα στο κράτος», αλλά ενταγμένες στο οθωμανικό νομικό πλαίσιο. Οι υπεραστικές τους αρχές (Πατριάρχης, Χαχάμ-Μπασί) είχαν θρησκευτική και πειθαρχική εξουσία, αλλά τα μέλη των κοινοτήτων μπορούσαν –και συχνά προτιμούσαν– να προσφεύγουν στα οθωμανικά δικαστήρια (*şer'iyye mahkemeleri*) για να λύσουν διαφορές, όταν αυτό εξυπηρετούσε καλύτερα τα συμφέροντά τους.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο πρέπει να κατανοήσουμε και την εβραϊκή κοινότητα της Άρτας: ως μία από τις επίσημα αναγνωρισμένες, φορολογικά ενταγμένες αλλά εσωτερικά αυτοδιοικούμενες κοινότητες του καζάς Narda, με δικούς της θεσμούς, δικαστικές πρακτικές και ηγετικές οικογένειες.

► 1.3 Ρωμανιώτες και Σεφαραδίτες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία

Πριν από την οθωμανική κατάκτηση, ο εβραϊκός πληθυσμός του ελλαδικού και μικρασιατικού χώρου ήταν κυρίως ρωμανιώτες, δηλαδή ελλήνοφωνοι εβραίοι με βυζαντινή παράδοση, που χρησιμοποιούσαν την ιουδαio-ελληνική (*Yevanic*) και είχαν ιδιαίτερες λατρευτικές και κοινοτικές συνήθειες.

Η εικόνα αυτή μεταβάλλεται ριζικά από τα τέλη του 15ου και τις αρχές του 16ου αιώνα. Μετά το Διάταγμα της Αλάμπρα (1492) και τις διώξεις στην Ιβηρική χερσόνησο, μεγάλοι αριθμοί σεφαραδιτών εβραίων (Ισπανίας, Πορτογαλίας και Νότιας Ιταλίας) βρίσκουν καταφύγιο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οσμανικές και εβραϊκές πηγές συμφωνούν ότι από τις αρχές του 16ου αιώνα η αυτοκρατορία διαθέτει πλέον τη μεγαλύτερη εβραϊκή συγκέντρωση στον κόσμο, με σημαντικά κέντρα την Κωνσταντινούπολη, τη Θεσσαλονίκη, αλλά και μικρότερες πόλεις στα Βαλκάνια και την Ανατολή.

Μέσα σε μία-δύο γενιές, η μαζική άφιξη σεφαραδιτών προσφύγων μεταβάλλει την εσωτερική ισορροπία του οθωμανικού εβραϊσμού: οι

ρωμανιώτες παραμένουν σημαντικοί, ιδιαίτερα στην Ελλάδα και σε ορισμένα βαλκανικά αστικά κέντρα, αλλά οι σεφαραδίτες γίνονται δημογραφικά και πολιτισμικά κυρίαρχοι. Αυτό σημαίνει ότι επιβάλλουν σταδιακά τη γλώσσα τους (λαδίνο), τα τελετουργικά τους, τα πρότυπα παιδείας και τις μορφές οργάνωσης των καχάλ, χωρίς όμως να εξαφανιστούν οι παλαιότερες ρωμανιώτικες παραδόσεις, οι οποίες επιβιώνουν συχνά σε μικτές κοινότητες.

*Επίθεση εναντίον Εβραίων κατά την Εξέγερση των Ποιμένων (Pastoreaux), 1320.
Μικρογραφία μεσαιωνικού χειρόγραφου που απεικονίζει το πλήθος να εκτοξεύει βία και φωτιά σε εβραϊκή συνοικία, ένα από τα χαρακτηριστικά επεισόδια των αντιεβραϊκών διωγμών της εποχής.*

Η Άρτα εντάσσεται ακριβώς σε αυτό το μεταβατικό περιβάλλον. Η κοινότητα του 16ου αιώνα, όπως θα φανεί στα επόμενα κεφάλαια,

συγκροτείται από παλαιότερο ρωμανιώτικο πυρήνα και νέες ομάδες προσφύγων από την Απουλία, τη Σικελία, την Καλαβρία και άλλα μεσογειακά κέντρα. Η συνύπαρξη και διαπλοκή ρωμανιωτών και σεφαραδιτών δεν είναι απλώς δημογραφικό δεδομένο, αλλά κλειδί για να κατανοήσουμε:

- τη δομή των καχάλ στην Άρτα,
- τις εσωτερικές εντάσεις και συμμαχίες,
- και την ιδιαίτερη θέση της κοινότητας στον καζά Narda και στον λιβά των Ιωαννίνων.

Μέσα σε αυτό το πολύπλοκο σύμπλεγμα διοίκησης, θρησκευτικής οργάνωσης και πληθυσμιακών μετακινήσεων, η Άρτα του 16ου αιώνα αποκτά ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Στο επόμενο κεφάλαιο εξετάζουμε πώς οι πηγές της εποχής αποτυπώνουν τη διαμόρφωση και την ακμή της εβραϊκής της κοινότητας

✧ Κεφάλαιο 2 – Η εβραϊκή κοινότητα της Άρτας μέσα από τις πηγές (16ος αιώνας)

► 2.1. Η εβραϊκή παρουσία στην Άρτα πριν τον 16ο αιώνα: η μοναδική μαρτυρία και τα όρια της έρευνας

Η παλαιότερη πιθανή αναφορά Εβραίων στην Άρτα προέρχεται από το οδοιπορικό του εβραίου περιηγητή Βενιαμίν του Τουδέλα (12ος αιώνας).

Ο Βενιαμίν ο Τουδέλα

Ισπανός Εβραίος περιηγητής του 12ου αιώνα, του οποίου το “Βιβλίο των Ταξιδιών” περιλαμβάνει περιγραφές πολλών εβραϊκών κοινοτήτων, αν και η γεωγραφική του ακρίβεια δεν είναι πάντα ασφαλής.

Στο έργο του περιγράφεται μια εβραϊκή κοινότητα σε πόλη της Ηπείρου με την ονομασία «Άρτα» ή «Αρτά». Η ταύτιση όμως της συγκεκριμένης μνείας με την Άρτα της Ηπείρου δεν είναι ασφαλής, καθώς ήδη από τον 19ο αιώνα αρκετοί μελετητές υποστηρίζουν ότι ενδέχεται ο Βενιαμίν να αναφέρεται στην Αγία Μαύρα / Λευκάδα και όχι στην Άρτα της ηπειρωτικής ενδοχώρας.

Σε αυτό το σημείο, ο Κορδώσης, ακολουθώντας την ανάλυση του Μ. Δένδια, υποστηρίζει ότι το παραφθαρμένο τοπωνύμιο του κειμένου («Λάπτα» / Larta / Lachta / Lekar) πρέπει να ταυτιστεί με την Άρτα και όχι με τη Λευκάδα. Βάσει της μαρτυρίας του Βενιαμίν, ο Κορδώσης κάνει λόγο για

παρουσία περίπου εκατό Ιουδαίων στην πόλη γύρω στο 1165, με ηγέτες τον ραββί Σαλαχή και έναν ακόμη ραββί, και θεωρεί ότι η εβραϊκή παρουσία ήταν ήδη «σημαντική» στη βυζαντινή Άρτα, αν και η πόλη τότε δεν ήταν ακόμη ιδιαίτερα μεγάλη.

Καύση Εβραίων κατά την Πανούκλα του 1348–49. Μεσαιωνική μικρογραφία που απεικονίζει την τιμωρία Εβραίων με πυρά, κατόπιν της ευρείας συκοφαντίας ότι είχαν μολύνει τα πηγάδια. Τυπική εικονογράφηση των μαζικών διωγμών που ξέσπασαν στην Ευρώπη τον ύστερο Μεσαίωνα.

Η σύγχρονη έρευνα αντιμετωπίζει τη μαρτυρία αυτή με επιφύλαξη, για δύο λόγους:

1. η γεωγραφία του οδοιπορικού του Βενιαμίν δεν είναι πάντοτε ακριβής,
2. δεν διαθέτουμε καμία άλλη μεσαιωνική βυζαντινή, λατινική ή τοπική πηγή που να επιβεβαιώνει παρουσία Εβραίων στην Άρτα κατά τον Μεσαίωνα.

Παρά τις αναφορές που απαντούν σε νεότερη βιβλιογραφία του 20ού αιώνα περί «παλαιάς εβραϊκής συνοικίας» ή «μεσαιωνικών συναγωγών», αυτές προέρχονται αποκλειστικά από όψιμες παραδόσεις και δεν στηρίζονται σε πρωτογενείς πηγές της περιόδου. Συμπερασματικά τουλάχιστον μέχρι

σήμερα δεν υπάρχουν τεκμηριωμένες ιστορικές πηγές που να επιβεβαιώνουν με βεβαιότητα την ύπαρξη εβραϊκής κοινότητας στην Άρτα κατά τον Μεσαίωνα. Η μόνη γνωστή, και αμφισβητούμενη, αναφορά είναι αυτή του Βενιαμίν του Τουδέλα.

► 2.2. Μετά τον ισπανικό διωγμό: η διαμόρφωση των εβραϊκών κοινοτήτων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία τον πρώιμο 16ο αιώνα

Το 1492 αποτελεί κομβικό έτος στην ιστορία του εβραϊσμού της Μεσογείου. Με το Διάταγμα της Αλάμπρα, οι Καθολικοί Μονάρχες Φερδινάνδος και Ισαβέλλα διέταξαν την εκδίωξη όλων των Εβραίων που δεν θα βαπτίζονταν, μέσα σε μόλις τέσσερις μήνες.

Η εκδίωξη του 1492

Με το Διάταγμα της Αλάμπρα, οι Εβραίοι της Ισπανίας υποχρεώθηκαν είτε να βαπτιστούν είτε να φύγουν εντός τεσσάρων μηνών. Υπολογίζεται ότι δεκάδες χιλιάδες εγκατέλειψαν την Ιβηρική, δημιουργώντας μεγάλα προσφυγικά ρεύματα προς τη Βόρεια Αφρική, την Ιταλία και κυρίως την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Η απόφαση αυτή υπήρξε προϊόν τόσο θρησκευτικού φανατισμού, όσο και πολιτικών υπολογισμών: το ισπανικό στέμμα επιδίωκε την ενοποίηση του βασιλείου του γύρω από τον καθολικισμό, ενώ παράλληλα θεωρούσε ότι οι Εβραίοι –ακόμη και ως παλαιοί κάτοικοι της Ισπανίας– αποτελούσαν ξένο σώμα.

Η αναχώρησή τους ήταν μαζική και επώδυνη. Χιλιάδες Εβραίοι εγκατέλειψαν τις πόλεις και τα χωριά τους, παίρνοντας μαζί τους ό,τι μπορούσαν να μεταφέρουν. Λίγο μετά, οι Ισπανικοί κανόνες επεκτάθηκαν και στις ιταλικές κτήσεις της ισπανικής μοναρχίας, όπως η Σικελία και τμήματα της νότιας Ιταλίας (1493). Έτσι, μια ολόκληρη ομάδα ανθρώπων που ως τότε αποτελούσε αναπόσπαστο κομμάτι του κοινωνικού και οικονομικού ιστού της Ιβηρικής και της νότιας Ιταλίας βρέθηκε να αναζητά νέο τόπο εγκατάστασης.

ΠΗΓΗ – Μετακινήσεις και διωγμοί (1492–1541)

«Κατά το μεγάλο κύμα διωγμών της περιόδου 1492–1541 πολλοί μετανάστες κατέφυγαν στην Άρτα, μεταξύ των οποίων Εβραίοι από την Ισπανία και την Πορτογαλία, αλλά και από τη Σικελία, την Καλαβρία, την Απουλία, την Καμπανία (Νάπολη) και, σε μικρότερο αριθμό, από τη Νότια Γαλλία. Ο ραββίνος Βενιαμίν υιός Ματταθία μνημονεύει τον ερχομό εξόριστων από την

Απουλία — ανδρών, γυναικών και παιδιών — σημειώνοντας ότι εκδιώχθηκαν «κατ' εντολή του βασιλιά της Ισπανίας».» (Bornstein-Makovsky)

Ο μελετητής Μπενάγιο θεωρεί ότι η μαρτυρία αυτή σχετίζεται πιθανότερα με το διάταγμα εκδίωξης των Εβραίων από το Βασίλειο της Νάπολης το 1510, παρά με το μεταγενέστερο διάταγμα του 1533 που υποχρέωνε όσους είχαν απομείνει στη Νάπολη είτε να εγκαταλείψουν τη χώρα εντός έξι μηνών, είτε να ασπαστούν τον χριστιανισμό.

Περαιτέρω, η Άρτα προσέλκυσε κατά τον 16ο αιώνα και Εβραίους από τις γειτονικές πόλεις της Ηπείρου και από τη Μορέα, ιδιαίτερα σε περιόδους επιδημιών ή χριστιανικών στρατιωτικών επιθέσεων. Χαρακτηριστικό είναι το περιστατικό Εβραίου από την Άρτα που είχε νυμφευθεί γυναίκα στα Ιωάννινα και είχε δεσμευτεί να εγκατασταθεί εκεί μόνιμα· όταν όμως ξέσπασε πανώλη, επέστρεψε στην Άρτα —παρότι και εκεί υπήρχε επιδημία— υποστηρίζοντας ότι «ο αέρας και τα μέσα βιοπορισμού στην Άρτα ήταν καλύτερα», και ζήτησε μάλιστα την ακύρωση του όρκου του.

Σκηνή βίαιης σύλληψης και εκδίωξης Εβραίων. Μικρογραφία από ιταλοεβραϊκό χειρόγραφο (16ος αιώνας), που εικονίζει στρατιώτες να οδηγούν Εβραίους αιχμαλώτους. Παράδειγμα της εικονογραφικής αποτύπωσης των διωγμών όπως διασώζονται σε εβραϊκές πηγές.

Παράλληλα με τις αφίξεις, υπήρχε και μετανάστευση από την Άρτα προς γειτονικές ή και πιο μακρινές πόλεις, γεγονός που οδήγησε την κοινότητα να θεσπίσει έναν ιδιότυπο «κανονισμό εξόδου». Σύμφωνα με αυτόν, όσοι επιθυμούσαν να φύγουν έδιναν επίσημο όρκο ότι η αποχώρησή τους ήταν μόνιμη· κατόπιν διαγράφονταν από τους κοινοτικούς καταλόγους και απαλλάσσονταν από κάθε μελλοντική οικονομική υποχρέωση προς την κοινότητα. Η συμφωνία αυτή μνημονεύεται τον 17ο αιώνα ως «παλαιά συμφωνία», γεγονός που υποδηλώνει ότι η θέσπισή της ανάγεται πιθανότατα στην περίοδο της σχετικής οικονομικής ευημερίας, δηλαδή στον 16ο ή στις αρχές του 17ου αιώνα.

♦ 2.2.1. Η οθωμανική πολιτική υποδοχής των Εβραίων μετά το 1492

Η εγκατάσταση των Εβραίων στην Άρτα κατά τις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα δεν μπορεί να κατανοηθεί χωρίς το ευρύτερο οθωμανικό πλαίσιο που διαμορφώθηκε μετά τον διωγμό των Εβραίων από την Ισπανία το 1492. Χιλιάδες πρόσφυγες αναζήτησαν τότε καταφύγιο σε περιοχές όπου θα μπορούσαν να ζήσουν με ασφάλεια, να ασκήσουν τα επαγγέλματά τους και να ενσωματωθούν σε μια νέα κοινωνία. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, υπό τον σουλτάνο Βαγιαζίτ Β', υπήρξε ένας από τους βασικότερους προορισμούς τους.

Η υποδοχή αυτή δεν ήταν απλώς μια πράξη ανεκτικότητας, αλλά μέρος μιας συνειδητής πολιτικής. Οι οθωμανικές αρχές αντιλήφθηκαν ότι οι εξόριστοι σεφαραδίτες και ιταλιώτες Εβραίοι διέθεταν πολύτιμες δεξιότητες: γνώση ξένων γλωσσών, εμπειρία στο διεθνές εμπόριο, τεχνογνωσία στη μεταξουργία, στα βαφεία και στα οικονομικά. Ήταν ακριβώς το ανθρώπινο δυναμικό που χρειαζόταν μια αυτοκρατορία σε φάση ταχείας ανάπτυξης. Δεν είναι τυχαίο ότι η οθωμανική γραμματεία της εποχής αποδίδει στον Βαγιαζίτ Β' μια χαρακτηριστική φράση. Ο ιστοριογράφος Sa'deddin αφηγείται ότι ο σουλτάνος, σχολιάζοντας τον διωγμό των Εβραίων από την Ισπανία, είπε:

«Λένε πως ο βασιλιάς της Ισπανίας είναι σοφός· πώς όμως μπορεί να είναι σοφός, αφού φτωχαίνει τη χώρα του και πλουτίζει τη δική μου;»

Ακόμη κι αν η φράση αυτή έχει λογοτεχνικό χαρακτήρα, αποδίδει με εντυπωσιακή ακρίβεια το πνεύμα της οθωμανικής πολιτικής: η αυτοκρατορία έβλεπε την άφιξη των Εβραίων όχι ως βάρος, αλλά ως πλεονέκτημα, ως ευκαιρία οικονομικής και κοινωνικής ενίσχυσης.

Παράλληλα, η Οθωμανική Αυτοκρατορία διέθετε ήδη ένα θεσμικό πλαίσιο για τη διαχείριση μη μουσουλμανικών κοινοτήτων, το οποίο στηριζόταν

στη σχετική αυτονομία των μιλλέτ και στην προστασία τους έναντι φόρου. Η εγκατάσταση προσφύγων σε πόλεις που χρειαζόταν οικονομική τόνωση αποτελούσε συνηθισμένη πρακτική, είτε με οργανωμένες μετοικίσεις (sürgün), είτε με απλή ενθάρρυνση των πληθυσμών.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και η περίπτωση της Άρτας. Η πόλη βρισκόταν σε κομβικό σημείο, διέθετε εμπορική παράδοση και βιοτεχνική δραστηριότητα, και αποτελούσε διοικητικό κέντρο με περιθώρια ανάπτυξης. Για μια αυτοκρατορία που επιζητούσε την ενίσχυση της οικονομίας της, η εγκατάσταση προσφύγων με εμπειρία και τεχνικές γνώσεις αποτελούσε στρατηγική επιλογή. Έτσι, από τις αρχές του 16ου αιώνα, η Άρτα δέχθηκε Εβραίους από την Ισπανία, την Πορτογαλία και κυρίως από τις ιταλικές περιοχές της Καλαβρίας, της Απουλίας και της Σικελίας.

*Αφιξη των εξόριστων Εβραίων της Ισπανίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία – 1492.
Εικονογράφηση από τα Οθωμανικά Αυτοκρατορικά Αρχεία που αναπαριστά Εβραίους
πρόσφυγες να αποβιβάζονται και να υποδέχονται Οθωμανοί αξιωματούχοι.*

► 2.3. Το οθωμανικό τεφτέρι του 1530 (TD 367): η «σιωπή» για την εβραϊκή κοινότητα της Άρτας

Το παλαιότερο οθωμανικό φορολογικό κατάστιχο που διαθέτουμε για την Άρτα είναι το τεφτέρι του 937/1530 (TD 367), το οποίο αφορά τον καζά Narda και έχει δημοσιευθεί σε σύγχρονη νεοτουρκική, αγγλική και ελληνική μετάφραση (Καρρά, 2024). Το τεφτέρι αυτό καταγράφει αναλυτικά τον πληθυσμό της κεντρικής πόλης και των γύρω ναχιγιέδων, παρουσιάζοντας τις φορολογικές υποχρεώσεις, τα επαγγέλματα και τις εισφορές των κατοίκων.

Ένα από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά του είναι ότι δεν μνημονεύει ούτε μία εβραϊκή οικογένεια στην Άρτα. Οι καταγραφές αφορούν αποκλειστικά

- χριστιανούς ορθόδοξους, και
- μουσουλμάνους (κυρίως στρατιωτικά ή διοικητικά στελέχη).

Η απουσία οποιασδήποτε αναφοράς σε εβραϊκή συνοικία, σε εβραϊκό μαχαλά ή έστω μεμονωμένους φορολογούμενους, θα μπορούσε εκ πρώτης όψεως να ερμηνευθεί ως ένδειξη ότι η κοινότητα δεν είχε ακόμη διαμορφωθεί. Ωστόσο, όταν αντιπαραβληθεί με τις εβραϊκές πηγές του πρώιμου 16ου αιώνα, η ερμηνεία αυτή δεν μπορεί να σταθεί. Τα *responsa* της περιόδου 1520–1540 παρουσιάζουν την Άρτα ως ιδιαίτερα δραστήριο εβραϊκό κέντρο, με τουλάχιστον 300 οικογένειες. Επομένως, η “σιωπή” του τεφτεριού δεν αντικατοπτρίζει την πραγματική εικόνα της πόλης.

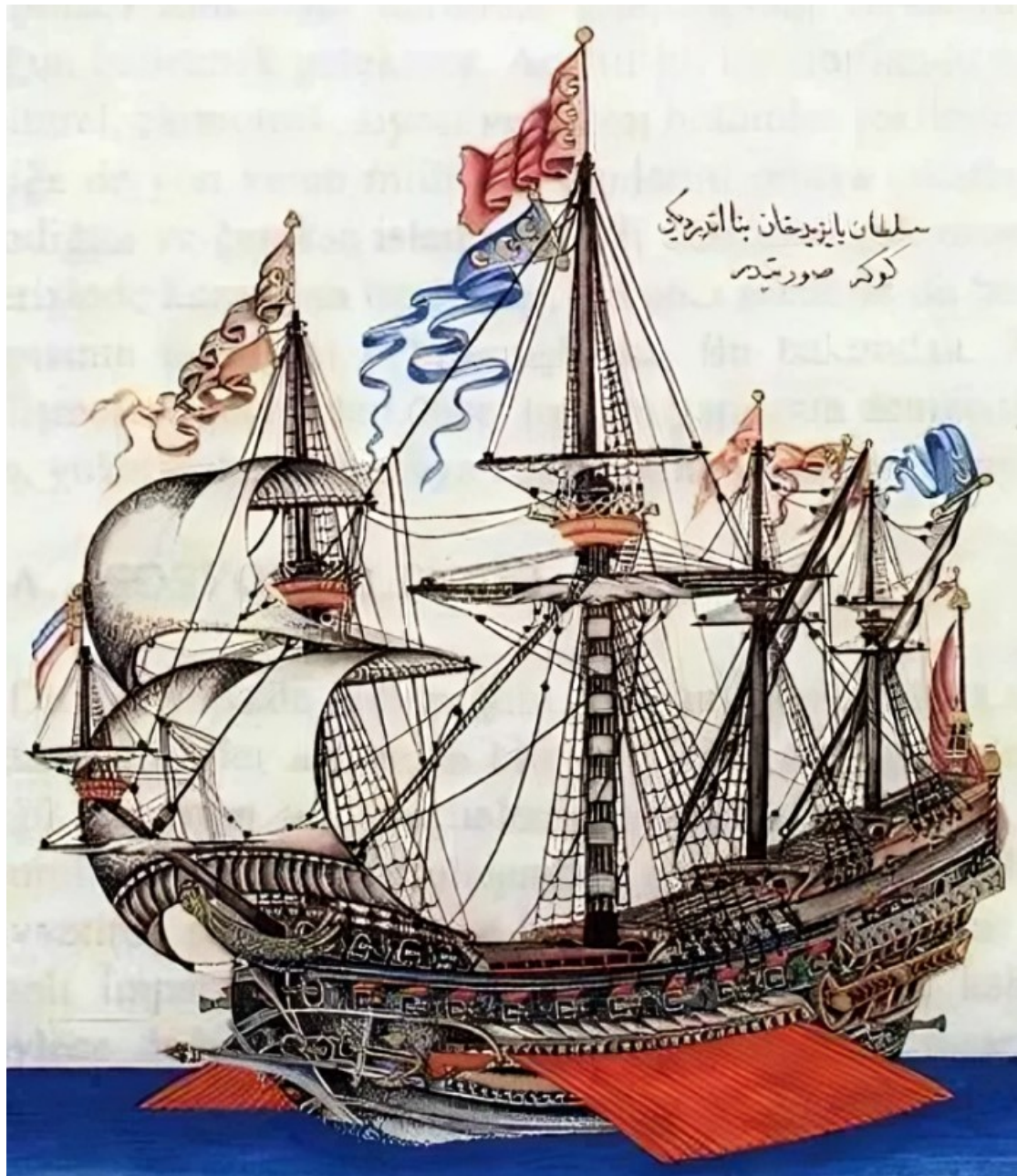
Η εξήγηση βρίσκεται στο είδος του κατάστιχου. Το τεφτέρι του 1530 είναι ένα *icmal* (συνοπτικό) *defter*, το οποίο καταγράφει κατά κύριο λόγο τις αγροτικές και γη-φορολογικές υποχρεώσεις.

i Icmal και Mufassal Defter

Τα *icmal* (συνοπτικά) *defter* ήταν οθωμανικά κατάστιχα που κατέγραφαν κυρίως γαιοφορολογικές υποχρεώσεις, τιμάρια, χωριά και αγροτικούς φόρους. Αντίθετα, τα *mufassal* (αναλυτικά) *defter* περιείχαν λεπτομερή αστικά και πληθυσμιακά στοιχεία, όπως επαγγέλματα, μαχαλάδες και μη αγροτικούς φορολογούμενους. Για τον λόγο αυτό, οι εβραϊκές κοινότητες —καθαρά αστικές στη σύνθεσή τους— εμφανίζονται στα *mufassal* και συχνά απουσιάζουν από τα *icmal*.

Δεν πρόκειται για το αναλυτικό, αστικό, πληθυσμιακό κατάστιχο (*mufassal*) που εμφανίζεται σε άλλες περιπτώσεις. Οι καταγραφές του τεφτεριού αφορούν αποκλειστικά χριστιανούς ορθόδοξους και

μουσουλμάνους, κυρίως στρατιωτικούς ή διοικητικούς αξιωματούχους. Δεν υπάρχει καμία μνεία εβραϊκού μαχαλά ή μεμονωμένων φορολογουμένων. Το τεφτέρι του 1530, ως icaal, καταγράφει κυρίως τα τιμάρια, τα χωριά, τις παραγωγικές μονάδες της υπαίθρου και τους αγροτικούς φόρους, όπως το öşür και το ispence. Η λογική ενός τέτοιου κατάστιχου –στραμμένη αποκλειστικά στη γη και στη γεωργική παραγωγή– εξηγεί γιατί οι αποκλειστικά αστικές δραστηριότητες των Εβραίων δεν εμφανίζονται στις σελίδες του.

Το πλοίο "Göke", ναυαρχίδα του Κεμάλ Ρεΐς. Οθωμανική ναυτική απεικόνιση της γαλεάσσας με την οποία ο στόλος του Βαγιαζήτ Β' κυριάρχησε στη Μεσόγειο γύρω στο 1500. Σύμφωνα με την παράδοση, πλοία του Κεμάλ Ρεΐς μετέφεραν και εξόριστους Σεφαραδίτες από την Ιβηρική προς τα οθωμανικά λιμάνια.

Οι αστικές μειονότητες, και ιδίως οι Εβραίοι, οι οποίοι στις περισσότερες πόλεις της αυτοκρατορίας ασκούσαν επαγγέλματα μη αγροτικά (βαφείς, βυρσοδέψες, υφαντουργοί, έμποροι, χρυσοχόοι κ.λπ.), πολύ συχνά δεν καταγράφονται στα πρώιμα *icmal tahrir*. Το φαινόμενο αυτό έχει επισημανθεί και σε μεγαλύτερα κέντρα, όπως η Θεσσαλονίκη ή η Χαλκίδα, όπου οι Εβραίοι εμφανίζονται στα αναλυτικά *defter*, αλλά όχι στα συνοπτικά.

Επιπλέον, ένα μέρος των Εβραίων της Άρτας φαίνεται ότι υπαγόταν φορολογικά σε κεντρικά οθωμανικά κατάστιχα της Κωνσταντινούπολης, καθώς ήδη το 1540 και το 1545 καταγράφονται σε καζά της Πόλης 23 και αντίστοιχα 24 οικογένειες στην κατηγορία «Narda». Αυτές οι εγγραφές δηλώνουν ότι ορισμένες οικογένειες είχαν υποχρεώσεις προς κεντρικά βακούφια και όχι προς την τοπική διοίκηση της Άρτας, γεγονός που καθιστά ακόμη πιο πιθανή την “απουσία” τους από ένα αγροτικού τύπου *icmal* του 1530.

Συνολικά, το τεφτέρι του 1530 δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως μαρτυρία για την ανυπαρξία εβραϊκής κοινότητας στην Άρτα. Αντίθετα, η σιωπή του οφείλεται:

- στη δομή του (συνοπτικό–αγροτικό κατάστιχο),
- στη φύση των επαγγελματικών δραστηριοτήτων των Εβραίων (καθαρά αστικές), και
- στην πιθανή φορολογική υπαγωγή μέρους της κοινότητας σε κεντρικούς μηχανισμούς της Πόλης.

Η πραγματική εικόνα της Άρτας τον πρώτο μισό του 16ου αιώνα δεν καθρεφτίζεται στο TD 367, αλλά στα εβραϊκά *responsa* και στα κατάστιχα της Κωνσταντινούπολης, τα οποία παρουσιάζουν μια κοινότητα ενεργή, πολυπληθή και κοινωνικά παγιωμένη ήδη πριν από το 1530.

►2.4. Εβραϊκές πηγές και κεντρικά οθωμανικά κατάστιχα: η πραγματική εικόνα της κοινότητας (1520–1550)

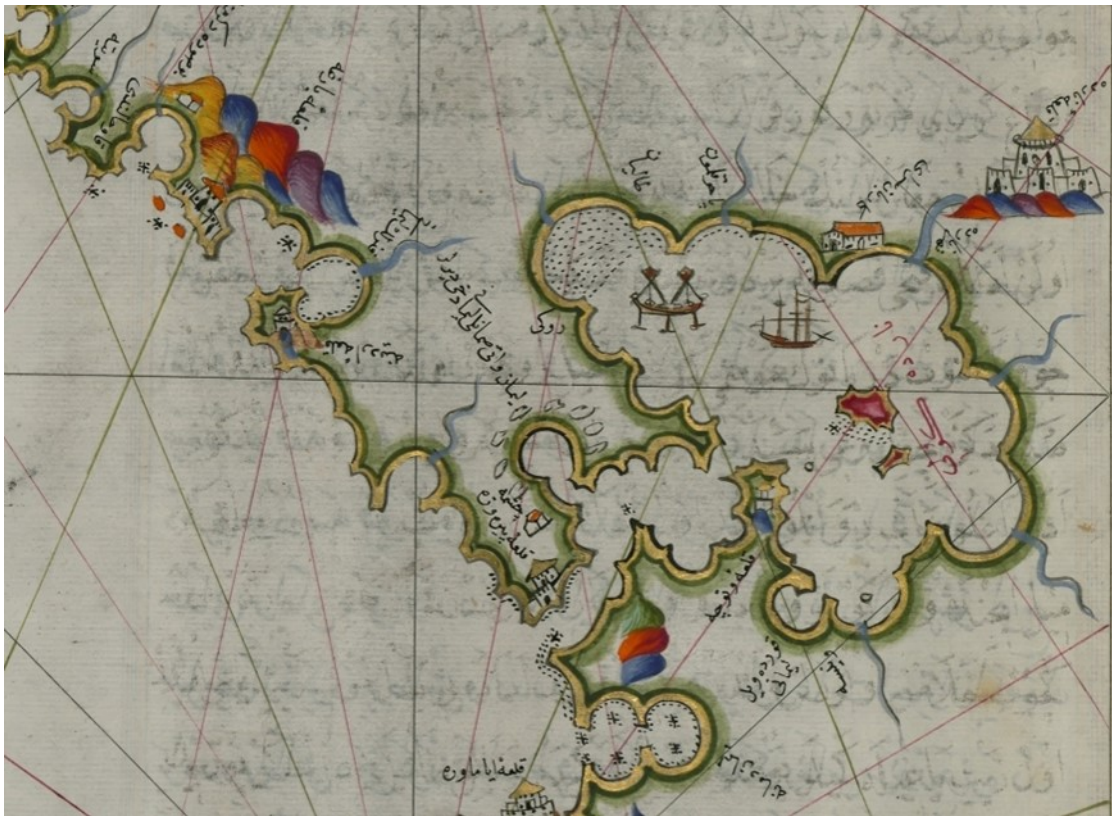
Η εικόνα που δίνει το οθωμανικό τεφτέρι του 1530 για τους Εβραίους της Άρτας – δηλαδή μια πλήρης απουσία – ανατρέπεται πλήρως όταν συνεξετάσουμε τις εβραϊκές πηγές του ίδιου αιώνα και τα κεντρικά οθωμανικά κατάστιχα της Κωνσταντινούπολης. Οι πηγές αυτές, ανεξάρτητες η μία από την άλλη, συμφωνούν καταλυτικά στο ότι η Άρτα διέθετε ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα μια μεγάλη, οργανωμένη και ακμάζουσα εβραϊκή κοινότητα.

♦2.4.1. Τα Responsa ως ιστορικό τεκμήριο

i Responsa (Σεελωτ ου-Τεσουβώτ)

Ραββινικές ερωταποκρίσεις που καταγράφουν πραγματικές υποθέσεις οικογενειακού, οικονομικού και κοινοτικού δικαίου. Αποτελούν μία από τις σημαντικότερες πηγές για την κοινωνική ιστορία των εβραϊκών κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καθώς αντανακλούν αυθεντικά περιστατικά και καθημερινές πρακτικές.

Οι εβραϊκές ερωταποκρίσεις, η πλούσια ραββινική γραμματεία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αποτελούν για τον ιστορικό μοναδικό παράθυρο στην καθημερινή ζωή της εβραϊκής Άρτας του 16ου αιώνα. Η Bornstein-Makovetsky επισημαίνει ότι τα responsa δεν περιορίζονται σε γενικές αναφορές αλλά : μιλούν συνεχώς για την Άρτα, καταγράφουν οικογενειακές διαμάχες, γάμους, διαζύγια, κληρονομικές υποθέσεις και οικονομικές συνεργασίες, αποκαλύπτοντας τον παλμό μιας ολοκληρωμένης αστικής κοινότητας.

Ο Αμβρακικός κόλπος στο Kitab-i Bahriye του Πιρί Ρεΐς (17ος αι., Walters Art Museum, Ms. W.658). Οι θαλάσσιες δίοδοι που αποτυπώνονται στον χάρτη αποτελούσαν τον κύριο άξονα επικοινωνίας και εισόδου προς την Άρτα, από τον οποίο πιθανόν διέπλευσαν και εβραϊκές ομάδες που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή κατά τους οθωμανικούς χρόνους.

Τα πιο σημαντικά στοιχεία που αντλούμε από αυτά αφορούν τη δημογραφία, τη σύνθεση και την κοινωνική της δομή. Ιδιαίτερη σημασία έχουν τα βιβλία ερωταποκρίσεων των ραββίνων της Άρτας—του Ραββί Βενιαμίν υιού Ματταθία και του Ραββί Σμουέλ Κελάι—καθώς και οι νεοανακαλυφθείσες απαντήσεις από το χειρόγραφο του Ραββί Σαλωμώντος υιού Βαρούχ, οι οποίες αποτελούν τις βασικότερες πηγές για την ανασύσταση της κοινωνικής και θεσμικής ζωής της κοινότητας.

Ήδη γύρω στο 1520–1530, τα responsa υπολογίζουν την κοινότητα σε τουλάχιστον τριακόσιες οικογένειες, δηλαδή σε 1.500 έως 1.800 άτομα. Για τα δεδομένα μιας επαρχιακής πόλης της Ηπείρου, ο αριθμός αυτός είναι εντυπωσιακός. Τα ίδια τα responsa μάλιστα φαίνεται να αποδίδουν πιο αξιόπιστη εικόνα από τα οθωμανικά κατάστιχα, καθώς βασίζονται σε πραγματικές υποθέσεις που έφτασαν ενώπιον ραββινικών δικαστηρίων.

Η κοινότητα οργανωνόταν σε πέντε καχάλ, καθεμιά με διαφορετική γεωγραφική προέλευση: τους παλαιούς Ρωμανιώτες (Tosanim), και τις νεότερες ομάδες από Καλαβρία, Σικελία, Πούλια και Ισπανία. Η σύνθεση αυτή δείχνει ότι ο ρωμανιώτικος πυρήνας πλαισιώθηκε από ιταλιώτες και σεφαραδίτες πρόσφυγες που κατέφυγαν στην περιοχή μετά το 1492. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην καχάλ Πούλια δεν υπήρχαν περισσότερες από τριάντα οικογένειες, στοιχείο που αποκαλύπτει ότι η αριθμητική υπεροχή των Ρωμανιωτών παρέμενε αδιαμφισβήτητη.

Τα responsa σκιαγραφούν επίσης την κοινωνική και οικονομική ζωή της πόλης: εμπορικές συνεργασίες και διαφωνίες, επαγγέλματα που συνδέονται με τη μεταξουργία, τη βαφική και το εμπόριο, ζητήματα προικοδοσίας και διαθηκών, καθώς και συχνές μετακινήσεις ανάμεσα στην Άρτα, τα Ιωάννινα και την Κωνσταντινούπολη. Η εικόνα αυτή συνθέτει το πορτρέτο μιας κοινότητας πλήρως ενσωματωμένης στον αστικό ιστό, με εσωτερικούς θεσμούς και δικά της δίκτυα επικοινωνίας και εμπορίου.

♦ 2.4.2. Η μαρτυρία των κεντρικών κατάστιχων της Κωνσταντινούπολης (1540 και 1545)

Πέρα από τις εβραϊκές πηγές, η ύπαρξη εβραϊκής κοινότητας στην Άρτα επιβεβαιώνεται και από τα κεντρικά οθωμανικά κατάστιχα της Κωνσταντινούπολης.

Κεντρικά οθωμανικά κατάστιχα της Κωνσταντινούπολης

Πληθυσμιακά και φορολογικά μητρώα που καταρτίζονταν από την κεντρική διοίκηση της Αυτοκρατορίας. Σε πολλές περιπτώσεις καταγράφουν

οικογένειες ή κοινότητες που υπάγονταν φορολογικά σε βακούφια ή σε υπηρεσίες της πρωτεύουσας, ακόμη κι αν κατοικούσαν σε επαρχιακές πόλεις.

Στις καταγραφές των ετών 1540 και 1545 εντοπίζεται μια ομάδα εβραϊκών οικογενειών με την ονομασία «Narda», που αριθμεί αντίστοιχα 24 και 23 οικογένειες. Η παρουσία αυτών των καταχωρήσεων μαρτυρά ότι μέρος των Εβραίων της Άρτας ήταν φορολογικά ενταγμένο στους μηχανισμούς της πρωτεύουσας. Ορισμένοι φαίνεται πως είχαν μετακινηθεί στην Κωνσταντινούπολη μέσω sürgün — υποχρεωτικής μετοίκησης — ενώ άλλοι ενδεχομένως παρέμειναν στην Άρτα αλλά καταγράφονταν ως φορολογούμενοι κεντρικών βακουφιών, όπως συνέβαινε συχνά σε πληθυσμούς με αστικές ή εμπορικές δραστηριότητες.

♦ 2.4.3. Πώς οι δύο αυτές ομάδες πηγών ακυρώνουν τη σιωπή του TD 367

Ο συνδυασμός των responsa και των κεντρικών κατάστιχων καθιστά πλέον σαφές ότι η Άρτα διέθετε μια μεγάλη και ακμαία εβραϊκή κοινότητα ήδη πριν από το 1530. Η απουσία της από το TD 367 δεν οφείλεται σε πραγματική δημογραφική ανυπαρξία, αλλά στην ίδια τη φύση του κατάστιχου, το οποίο ήταν συνοπτικό και αγροτικό και δεν κατέγραφε αστικές κοινότητες. Η καταχώρηση ορισμένων οικογενειών στα κεντρικά κατάστιχα της Κωνσταντινούπολης συμπληρώνει αυτή την εικόνα, δείχνοντας ότι η φορολογική υπαγωγή των Εβραίων ενίοτε γινόταν σε μη τοπικά αρχεία. Έτσι, η «σιωπή» του τεφτεριού του 1530 μπορεί να ερμηνευθεί μόνο μέσα από τη συνεξέταση των πηγών — και όχι ως ένδειξη απουσίας εβραϊκού πληθυσμού.

► 2.5. Το αναλυτικό οθωμανικό τεφτέρι του 1564 (TT 350): Η εβραϊκή Άρτα στην ακμή της

Το οθωμανικό tahrir του 972/1564 αποτελεί την πρώτη πλήρη, αναλυτική πηγή για τη δημογραφία και τη χωρική οργάνωση της Άρτας. Σε αντίθεση με το συνοπτικό defter του 1530, το κατάστιχο του 1564 είναι mufassal, δηλαδή λεπτομερές αστικό και φορολογικό αρχείο, στο οποίο καταγράφονται οι συνοικίες (μαχαλάδες), τα νοικοκυριά, η προέλευση των κατοίκων και η επαγγελματική τους δραστηριότητα.

Mufassal Defter

Αναλυτικό οθωμανικό κατάστιχο στο οποίο καταγράφονται λεπτομερώς οι συνοικίες, τα νοικοκυριά, οι οικογενειακοί αρχηγοί, τα επαγγέλματα και οι φορολογικές υποχρεώσεις των κατοίκων. Τα mufassal αποτυπώνουν κυρίως την αστική κοινωνία, σε αντίθεση με τα συνοπτικά icmal, τα οποία

καταγράφουν σχεδόν αποκλειστικά αγροτικές υποχρεώσεις και γαιοφορολογικά στοιχεία.

Είναι η πρώτη φορά που η εβραϊκή κοινότητα της Άρτας εμφανίζεται ρητά και καθαρά σε οθωμανικό έγγραφο — και η εικόνα που προκύπτει επιβεβαιώνει πλήρως όσα μαρτυρούν οι εβραϊκές πηγές για τον πρώτο μισό του αιώνα.

Η Άρτα στα τέλη του 18ου αιώνα – Ανασύνθεση βασισμένη στο πανοραμικό σκίτσο RE 4841.47 του Louis-François Cassas (1780), που είναι το παλαιότερο σχέδιο απεικόνισης της πόλης της Άρτας. Η εικόνα αυτή αποτελεί σύγχρονη γραφική ανασύνθεση του πανοραμικού σχεδίου που πραγματοποίησε ο περιηγητής και ζωγράφος κατά το ταξίδι του στην Ήπειρο το 1780. Το πρωτότυπο σκίτσο, σχεδιασμένο με μολύβι και καταχωρισμένο στο λεύκωμα *Grèce, Dessins pour le voyage en Grèce du Cte de Choiseul*, φυλάσσεται σήμερα στο Μουσείο του Λούβρου (αρ. καταλ. RE 4841.47). Σε αυτό ο Cassas αποτυπώνει με εντυπωσιακή ακρίβεια την πόλη της Άρτας της οθωμανικής περιόδου: την οχύρωση, τους μιναρέδες, το ρολόι, τις εκκλησίες, τους οικιστικούς όγκους και την περιβάλλουσα τοπογραφία. Στη σύγχρονη ανασύνθεση διατηρούνται πιστά η σύνθεση, η γραμμική προοπτική και τα κύρια αρχιτεκτονικά στοιχεία του αυθεντικού σχεδίου, ώστε να αποδοθεί όσο το δυνατόν πλησιέστερα η όψη της πόλης όπως την είδε και τη σχεδίασε ο Cassas το 1780.

♦ 2.5.1. Πέντε εβραϊκοί μαχαλάδες και 213 εστίες

Σύμφωνα με την ανάλυση του Κορδώση, το *tahrir* του 1564 η Άρτα παρουσιάζεται με απόλυτη λεπτομέρεια. Στην πόλη καταγράφονται τριάντα εννέα χριστιανικοί μαχαλάδες και πέντε εβραϊκοί, οι οποίοι

συγκεντρώνουν συνολικά 213 νοικοκυριά. Με βάση τον συνηθισμένο οθωμανικό υπολογισμό των τριών έως τριών και μισών ατόμων ανά οικογένεια, ο εβραϊκός πληθυσμός της πόλης υπολογίζεται σε περίπου επτακόσια άτομα. Οι πέντε εβραϊκές συνοικίες —Kalure, Korfuz, Hamelye και ένας μικρότερος πέμπτος μαχαλάς με ένδειξη Ispanya— αποτελούν ζωντανά σημεία της πόλης, με ονοματολογία που αντανακλά ευθέως την προέλευση των κατοίκων τους: Καλαβρία, Κέρκυρα, Ισπανία. Για πρώτη φορά, η εθνογλωσσική πολυμορφία της κοινότητας αποτυπώνεται με τέτοια σαφήνεια σε οθωμανικό έγγραφο.

♦ 2.5.2. Τοπογραφία της εβραϊκής συνοικίας

Οι εβραϊκοί μαχαλάδες της Άρτας απλώνονταν στη νότια πλευρά του κάστρου, σε μια ζώνη που στη νεότερη εποχή έγινε γνωστή με την ονομασία «Εβραϊκά». Η περιοχή αυτή αντιστοιχεί περίπου στις σημερινές οδούς Αμβρακίας, Τζαβέλα, Παλαμά, Μακρυγιάννη και Φιλελλήνων. Η επιλογή της τοποθεσίας δεν ήταν τυχαία. Επρόκειτο για σημείο στρατηγικό, ένα φυσικό πέραςμα που συνέδεε την αγορά με τον ποταμό και το κάστρο, και όπου συγκεντρώνονταν πολυάριθμα εργαστήρια και βαφεία.

Το περιβάλλον αυτό ανταποκρίνεται πλήρως στην οικονομική φυσιογνωμία της εβραϊκής κοινότητας, όπως την περιγράφουν τα responsa: μεταξουργία, βαφική, εργαστήρια δερμάτινης επεξεργασίας, μικροτεχνίες και εμπορικές δραστηριότητες. Έτσι, οι πληροφορίες του tahrir του 1564 και οι εβραϊκές πηγές συναντιούνται αρμονικά, αποτυπώνοντας την εβραϊκή συνοικία ως ενεργό κέντρο βιοτεχνίας, εμπορίου και αστικού δικτύου μέσα στον ιστό της πόλης.

♦ 2.5.3. Σύνθεση και κοινωνική οργάνωση: από τα responsa στο tahrir

Τα στοιχεία του tahrir του 1564 επιβεβαιώνουν με σαφήνεια τη δομή της κοινότητας που περιγράφει η Bornstein-Makovetsky. Η Άρτα του 16ου αιώνα φιλοξενούσε διαφορετικές ομάδες Εβραίων, καθεμιά με τον δικό της ιστορικό και γεωγραφικό προσδιορισμό: τους παλαιούς Ρωμανιώτες, που συγκροτούσαν την καχάλ των Tosavim, τους νεοφερμένους από την Καλαβρία, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στη συνοικία Kalure, τους Εβραίους από τη Σικελία και τη δυτική Μεσόγειο, καθώς και εκείνους από την Πούλια. Παρούσα ήταν επίσης μια μικρή ομάδα σεφαραδιτών από την Ισπανία, των οποίων η παρουσία αντανακλάται στην ονομασία του μαχαλά Ispanya.

Η σύνθεση αυτή δεν ήταν μόνο εθνογλωσσική· είχε και κοινωνικές συνέπειες. Το εβραϊκό άρθρο αναφέρεται σε ενδοκοινοτικές εντάσεις ανάμεσα στους παλαιούς Ρωμανιώτες και τις νεότερες ομάδες από την Ιταλία και την Ισπανία. Οι εντάσεις αυτές δεν μένουν αφηρημένες· αποκτούν απτή γεωγραφική μορφή, καθώς το *tahrir* αποτυπώνει διακριτές συνοικίες, καθεμιά από τις οποίες φέρει το όνομα του τόπου προέλευσης των κατοίκων της. Το ίδιο το αστικό τοπίο της Άρτας, επομένως, καθρεφτίζει την κοινωνική δυναμική της κοινότητας.

Παράλληλα, τα *responsa* φωτίζουν την καθημερινή ζωή αυτών των ανθρώπων και αποδεικνύουν ότι δεν επρόκειτο για μια απλή φορολογική μονάδα αλλά για μια πλήρως οργανωμένη αστική κοινότητα. Οι πηγές αυτές καταγράφουν γάμους, μνηστείες και διαζύγια, συμφωνίες προίκας και οικογενειακές διευθετήσεις, εμπορικές συνεργασίες που άλλοτε ευδοκίμουν και άλλοτε καταλήγουν σε αντιδικίες ή εταιρικές χρεοκοπίες, καθώς και ζητήματα που αγγίζουν την προσωπική τιμή, τη φήμη και την κοινωνική θέση. Όλα αυτά συνθέτουν ένα ζωντανό πορτρέτο της εβραϊκής Άρτας· μια κοινότητα που λειτουργούσε με τους δικούς της κανόνες, τις δικές της ισορροπίες και τις δικές της δομές — έναν πραγματικό κοινωνικό μικρόκοσμο μέσα στον ευρύτερο ιστό της πόλης.

1904 – Η περιοχή της πόλης της Άρτας νότια του Κάστρου, όπου εκτείνονταν οι εβραϊκές συνοικίες – Φωτοκάρτα Ν. Β. Αγραφιιώτη.

♦ 2.5.4. Δημογραφική δυναμική: σταθερότητα και κρίσεις

Οι εβραϊκές πηγές επισημαίνουν ότι ο αριθμός των αρχηγών οικογενειών στην Άρτα παρέμενε εντυπωσιακά σταθερός καθ' όλη τη διάρκεια του 16ου αιώνα. Αν λάβουμε υπόψη ότι γύρω στα 1520–1530 η κοινότητα αριθμούσε περίπου τριακόσιες οικογένειες, η καταγραφή των 213 hâne στο tahrir του 1564 δείχνει μια σταθερότητα που δεν αναιρείται από τη μικρή αριθμητική διαφορά. Αντιθέτως, επιβεβαιώνει την εικόνα που δίνουν τα responsa, ιδίως όταν συνυπολογιστούν οι δυσκολίες που αντιμετώπισε η περιοχή στο δεύτερο μισό του αιώνα.

Οι πηγές μιλούν καθαρά για ένα περιβάλλον που δεν έμεινε αλώβητο από τις αναταράξεις της εποχής. Η κοινότητα δοκιμάστηκε από ληστρικές επιδρομές, απαγωγές και περιόδους έντονης ανασφάλειας, ενώ δεν έλειψαν και οι επιδημίες που έπληξαν συνολικά τον πληθυσμό της Άρτας. Περαιτέρω, σύμφωνα με την Bornstein-Makovetsky, «...ήταν σύνηθες να αποκρύπτεται τουλάχιστον το 20% του πληθυσμού με σκοπό τη μείωση της φορολογικής επιβάρυνσης». Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, μια σχετική μείωση των νοικοκυριών που καταγράφονται στην οθωμανική απογραφή του 1564 — από τα περίπου τριακόσια των πρώτων δεκαετιών έως τα 213 — είναι όχι μόνο αναμενόμενη, αλλά και απολύτως συμβατή με όσα γνωρίζουμε για τις δημογραφικές διακυμάνσεις σε άλλες εβραϊκές κοινότητες της εποχής. Στην πραγματικότητα, αυτή η μικρή απόκλιση ενισχύει την εικόνα μιας κοινότητας που κατάφερε να διατηρήσει τον δημογραφικό της όγκο παρά τις αλλεπάλληλες κρίσεις που βίωσε.

► 2.6. Συνολική αποτίμηση των πηγών και η διαμορφωμένη εβραϊκή κοινότητα της Άρτας τον 16ο αιώνα

Η αντιπαράβολή των οθωμανικών κατάστιχων με τις εβραϊκές πηγές του 16ου αιώνα αποκαλύπτει μια εντυπωσιακή ιστορική τομή. Το συνοπτικό defter του 1530 σιωπά πλήρως για την ύπαρξη Εβραίων στην Άρτα—σιωπή που, όπως δείχνει η ανάλυση, δεν προέρχεται από την πραγματικότητα, αλλά από τον χαρακτήρα του συγκεκριμένου icmal κατάστιχου, το οποίο καταγράφει σχεδόν αποκλειστικά αγροτικούς φόρους και χωριά, αφήνοντας εκτός πλαισίου τις αστικές κοινότητες και τα βιοτεχνικά επαγγέλματα τα οποία συνδέονταν στενά με τον εβραϊκό πληθυσμό.

Η εικόνα αλλάζει ριζικά όταν στραφούμε στις εβραϊκές εσωτερικές πηγές. Τα responsa των δεκαετιών 1520–1530 περιγράφουν μια κοινότητα ήδη διαμορφωμένη, πολυάριθμη και κοινωνικά οργανωμένη, με περίπου τριακόσιες οικογένειες (1500 – 1800 άτομα): μια κοινότητα που λειτουργεί

μέσα από καχάλ κατά τόπο προέλευσης, διαχειρίζεται τις οικογενειακές και εμπορικές της υποθέσεις και συμμετέχει ενεργά στην αστική ζωή της Άρτας. Οι πηγές αυτές σκιαγραφούν έναν κόσμο στον οποίο συνυπάρχουν Ρωμανιώτες, Ιταλιώτες και Σεφαραδίτες Εβραίοι, ένα μωσαϊκό που αντανακλά τις ευρύτερες μετακινήσεις πληθυσμών μετά τον ισπανικό διωγμό, όπως επισημαίνει χαρακτηριστικά η Bornstein-Makovetsky:

 ΠΗΓΗ – Bornstein-Makovetsky, **Life and Society in Arta**

«Τα δημογραφικά στοιχεία που αντλούνται από τα ραββινικά ερωταποκριτικά κείμενα θεωρούνται γενικά πιο αξιόπιστα από εκείνα των οθωμανικών φορολογικών καταλόγων, κυρίως επειδή στους τελευταίους ήταν σύνηθες να αποκρύπτεται τουλάχιστον το 20% του πληθυσμού με σκοπό τη μείωση της φορολογικής επιβάρυνσης, ενώ παράλληλα η ίδια η διαδικασία καταγραφής δεν ήταν ακριβής, καθώς οι μέθοδοι φορολόγησης διέφεραν σημαντικά σε διάφορα μέρη της Αυτοκρατορίας. Αντίθετα, η λογοτεχνία των ερωταποκρίσεων προσφέρει συχνά ακριβέστερες πληροφορίες, καθώς μέσα από συζητήσεις πρακτικών θεμάτων καταγράφονται ο αριθμός των νοικοκυριών και τα μέλη της κοινότητας».

1960 – Αποψη της περιοχής κοντά στο Κάστρο της Άρτας, όπου εκτείνονταν η εβραϊκή συνοικία της πόλης (Αρχείο Ι. Εξαρχου)

Η εικόνα των responsa ενισχύεται από τις κεντρικές οθωμανικές καταχωρίσεις της Κωνσταντινούπολης το 1540 και 1545, όπου εμφανίζεται κοινότητα με την ονομασία Narda. Η παρουσία αυτής της ομάδας, είτε ως αποτέλεσμα μετοικήσεων είτε ως φορολογικής υπαγωγής, επιβεβαιώνει ότι μέρος της αρτινής κοινότητας καταγραφόταν σε κεντρικό επίπεδο και όχι στο τοπικό defter.

Η οριστική επιβεβαίωση έρχεται με το αναλυτικό tahrir του 1564. Σε αυτό, η εβραϊκή κοινότητα της Άρτας αποτυπώνεται καθαρά, με πέντε διακριτές συνοικίες, συνολικά 213 νοικοκυριά και χωρική οργάνωση που αντικατοπτρίζει τις εθνογλωσσικές ταυτότητες που περιγράφουν τα responsa. Το 1564 δείχνει μια κοινότητα εγκατεστημένη στην καρδιά της αστικής οικονομίας, με εργαστήρια, επαγγέλματα και κοινωνικές δομές που συνδέονται πλήρως με τις μαρτυρίες των πηγών του πρώτου μισού του αιώνα.

Η εικόνα που προκύπτει από τη συνεξέταση όλων των πηγών είναι συνεκτική: η Άρτα του 16ου αιώνα φιλοξενούσε μια πολυπληθή, σταθερή και κοινωνικά εδραιωμένη εβραϊκή κοινότητα, η οποία είχε ριζώσει πολύ πριν από το 1530, παρά την απουσία της από το συγκεκριμένο συνοπτικό κατάστιχο. Η μοναδική μεσαιωνική μαρτυρία του Βενιαμίν του Τουδέλα μπορεί να παραμένει αβέβαιη, αλλά ο 16ος αιώνας αναδεικνύεται ως περίοδος ακμής και πολυμορφίας για τον εβραϊσμό της Άρτας. Η κοινότητα αυτή εντάσσεται στο οικονομικό και κοινωνικό τοπίο της πόλης και αποδεικνύεται οργανικό στοιχείο της αστικής της ζωής.

Το συμπέρασμα αυτό ανοίγει τον δρόμο για το επόμενο κεφάλαιο: τη διερεύνηση των εσωτερικών θεσμών, της καθημερινότητας και της κοινωνικής λειτουργίας της κοινότητας, όπως αυτή αποτυπώνεται στις διαθέσιμες πηγές.

☆ 3. Εσωτερική οργάνωση και κοινωνική ζωή της εβραϊκής κοινότητας της Άρτας (16ος αιώνας)

► 3.0. Εισαγωγή – Οι πηγές και η σπανιότητα του υλικού

Η κοινωνική ιστορία των εβραϊκών κοινοτήτων στον ελλαδικό χώρο του 16ου αιώνα σπάνια μπορεί να ανασυσταθεί με ασφάλεια. Οι πηγές είναι λίγες, συχνά αποσπασματικές και άνισα κατανεμημένες από περιοχή σε περιοχή. Για τις περισσότερες πόλεις της Ηπείρου ή της δυτικής Ελλάδας,

οι πληροφορίες περιορίζονται σε μεμονωμένες αναφορές περιηγητών, σποραδικά οθωμανικά έγγραφα ή μεταγενέστερες παραδόσεις.

Η Άρτα, ωστόσο, αποτελεί μια από τις ελάχιστες εξαιρέσεις. Ο 16ος αιώνας της εβραϊκής κοινότητας φωτίζεται από δύο κατηγορίες πηγών που, όταν συνδυαστούν, δημιουργούν ένα υλικό μοναδικής πληρότητας:

(α) Οι εβραϊκές ραββινικές πηγές (responsa)

Το άρθρο της Bornstein-Makovetsky, βασισμένο σε responsa του πρώτου μισού του αιώνα, περιλαμβάνει πραγματικές υποθέσεις της κοινότητας: οικογενειακές διαφορές, γάμους, προίκες, εμπορικές συνεργασίες, μετακινήσεις, δημογραφικά στοιχεία και ενδοκοινοτικές εντάσεις. Αποτυπώνουν, δηλαδή, την κοινωνική και καθημερινή ζωή της Άρτας.

(β) Τα οθωμανικά φορολογικά κατάστιχα (ιδίως το αναλυτικό tahrir του 1564)

Οθωμανικά tahrir defterleri

Φορολογικά και δημογραφικά κατάστιχα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Καταγράφουν συνοικίες, νοικοκυριά, επαγγέλματα και φόρους. Το TT 350 (1564) αποτελεί ασυνήθιστα λεπτομερές αρχείο για μικρή πόλη, επιτρέποντας την ανασύσταση της εβραϊκής κοινότητας της Άρτας.

Το συνοπτικό defter του 1530 σιωπά για τους Εβραίους, όμως το αναλυτικό TT 350 του 1564 καταγράφει:

- πέντε εβραϊκές συνοικίες,
- 213 οικογένειες,
- ονόματα μαχαλάδων που αντανakλούν προέλευση (Kalure, Korfuz, Ispanya),
- και τη χωροταξική ένταξη της κοινότητας στο αστικό κέντρο.

Αυτό το επίπεδο λεπτομέρειας για μια μικρή πόλη είναι σπάνιο στα οθωμανικά αρχεία.

♦ 3.0.1. Τι γίνεται με τα Γιάννενα; Γιατί εκεί δεν έχουμε αντίστοιχη πληρότητα;

Ένα εύλογο ερώτημα που προκύπτει, ειδικά δεδομένης της σημασίας που θα αποκτήσουν αργότερα τα Γιάννενα για τον εβραϊσμό της Ηπείρου, είναι γιατί δεν διαθέτουμε για τον 16ο αιώνα αντίστοιχα πλούσια τεκμηριωτικό υλικό για την εβραϊκή τους κοινότητα. Η απάντηση είναι σαφής: διότι στον 16ο αιώνα δεν υφίσταται οργανωμένη εβραϊκή κοινότητα στα Ιωάννινα.

Το αναλυτικό tahrir του 1564, όπως το παρουσιάζει η Meltem Delilbaşı, καταγράφει στα Ιωάννινα μόλις τρεις έως τέσσερις εβραϊκές οικογένειες· χωρίς δική τους συνοικία, χωρίς δομή καχάλ, χωρίς κάποιο ίχνος συγκροτημένης κοινοτικής ζωής. Την ίδια εικόνα επιβεβαιώνουν και οι εβραϊκές πηγές: τα responsa δεν μνημονεύουν εβραϊκή κοινότητα στα Γιάννενα πριν από τον 17ο αιώνα, οπότε και αρχίζουν να εμφανίζονται πιο σταθερές μαρτυρίες εγκατάστασης.

Αυτό σημαίνει ότι η Άρτα δεν αποτελεί εξαίρεση επειδή «έτυχε» να διασωθούν περισσότερες πηγές. Αποτελεί εξαίρεση επειδή όντως είχε διαμορφώσει μία από τις πιο πολυπληθείς, σταθερές και οργανωμένες εβραϊκές κοινότητες της οθωμανικής περιφέρειας ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα. Η πληθώρα και η ποιότητα των τεκμηρίων — τόσο των οθωμανικών κατάστιχων όσο και των responsa — αντανακλούν ακριβώς αυτή την πραγματική ιστορική παρουσία.

Εβραίος έμπορος υφασμάτων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, 16ος αιώνας· ενδεικτική παράσταση των οικονομικών δραστηριοτήτων που ασκούσαν και οι Εβραίοι της Άρτας την ίδια περίοδο

♦ 3.0.2. Η σημασία αυτής της σπανιότητας

Ο συνδυασμός των responsa που φωτίζουν εσωτερική ζωή, και

οθωμανικών κατάστιχων που φωτίζουν δημογραφία και τοπογραφία, είναι εξαιρετικά σπάνιος για τον 16ο αιώνα στον ελληνικό χώρο. Πλην της Θεσσαλονίκης και της Κωνσταντινούπολης (δύο μεγάλων διεθνών κέντρων), καμία άλλη μικρή ή μεσαία πόλη —ούτε τα Γιάννενα— δεν

διαθέτει αντίστοιχη τεκμηρίωση. Αυτό καθιστά την Άρτα μοναδική περίπτωση για τη μελέτη μιας εβραϊκής κοινότητας της οθωμανικής περιφέρειας τον 16ο αιώνα. Μέσα από αυτό το εξαιρετικά σπάνιο υλικό, μπορούμε να παρακολουθήσουμε όχι μόνο τη δημογραφική πορεία της κοινότητας, αλλά και την εσωτερική της οργάνωση, τις οικογενειακές της ισορροπίες και τις κοινωνικές της σχέσεις. Σε αυτά ακριβώς επικεντρώνεται το παρόν κεφάλαιο.

► 3.1. Οι καχάλ της Άρτας – Η δομή και η εσωτερική οργάνωση της κοινότητας

Η εβραϊκή κοινότητα της Άρτας τον 16ο αιώνα εμφανίζεται στις πηγές ως μία από τις περισσότερες εσωτερικά οργανωμένες κοινότητες της οθωμανικής περιφέρειας. Τα responsa των πρώτων δεκαετιών του αιώνα και το οθωμανικό tahrir του 1564 συγκλίνουν στο ότι η κοινότητα δεν αποτελούσε έναν ενιαίο, ομοιογενή σχηματισμό, αλλά ένα μωσαϊκό υπο-κοινοτήτων, τις λεγόμενες καχάλ. Η κατανόηση αυτής της εσωτερικής δομής είναι αναγκαία για να κατανοηθεί ο τρόπος με τον οποίο λειτουργούσε η κοινωνία των Εβραίων της Άρτας.

◆ 3.1.1. Τι είναι η καχάλ; – Ορισμός και λειτουργία

Ο όρος kahal (קהל) κυριολεκτικά σημαίνει «σύναξη» ή «κοινότητα». Στις οθωμανικές εβραϊκές κοινότητες του 16ου αιώνα όμως απέκτησε πιο ειδική σημασία:

Kahal (קהל)

Αυτόνομη υπο-κοινότητα μέσα στη μεγάλη εβραϊκή κοινότητα, οργανωμένη κατά τόπο προέλευσης, παράδοση και λατρευτικό τυπικό. Κάθε καχάλ είχε δική της μικροδιοίκηση (parnasim, gabbaim), δικό του κανονιστικό πλαίσιο και συχνά δική του συναγωγή. Στις πόλεις με πρόσφυγες από διαφορετικές περιοχές (ρωμανιώτες, ιταλιώτες, σεφαραδίτες) οι καχάλ εξασφάλιζαν κοινωνική συνοχή, σεβασμό των επιμέρους παραδόσεων και αποτελεσματική κοινοτική διοίκηση.

Κάθε καχάλ διέθετε τη δική της μικροδιοίκηση:

- parnasim, δηλαδή προκρίτους που εκπροσωπούσαν την ομάδα,
- gabbaim, υπεύθυνους για τη διαχείριση των οικονομικών,
- δικά της κανονιστικά πλαίσια,
- και πολύ συχνά ξεχωριστή συναγωγή ή λατρευτικό χώρο.

Το σύστημα αυτό δεν ήταν απλή οργανωτική λεπτομέρεια· ήταν μηχανισμός κοινωνικής συνοχής. Μετά το 1492, πρόσφυγες με

διαφορετικές γλωσσικές και λατρευτικές παραδόσεις συνυπήρχαν στις ίδιες πόλεις. Οι καχάλ επέτρεπαν σε κάθε ομάδα να διατηρεί την ταυτότητά της, ενώ ταυτόχρονα συνέβαλαν στη λειτουργία της συλλογικής κοινότητας.

♦ 3.1.2. Οι καχάλ της Άρτας τον 16ο αιώνα

Οι πηγές μάς επιτρέπουν να αποκαταστήσουμε με εξαιρετική καθαρότητα την εικόνα της εσωτερικής οργάνωσης της κοινότητας. Τα responsa μνημονεύουν τουλάχιστον τέσσερις καχάλ:

- Tosavim – οι παλαιοί ρωμανιώτες, ελληνόφωνοι Εβραίοι με μακρά παρουσία στον χώρο.
- Kalabriya – από την Καλαβρία.
- Sicilia – από τη Σικελία και την ευρύτερη δυτική Μεσόγειο.
- Puglia – από την Απουλία και άλλες νότιες ιταλικές περιοχές.
- Στις πηγές γίνεται επίσης λόγος για μικρό αριθμό οικογενειών ισπανικής προέλευσης (Isranya), οι οποίες όμως δεν αποτελούσαν πολυάριθμη υπο-κοινότητα.

Μία από τις σημαντικότερες μαρτυρίες για τη δομή των καχάλ προέρχεται από το έτος 1534, όταν διαθέτουμε κατάλογο των ηγετικών προσώπων της καχάλ Πούλια. Σύμφωνα με εγκυκλοπαιδικές μαρτυρίες, στην ηγεσία της εβραϊκής κοινότητας της Άρτας κατά τον 16ο αιώνα συγκαταλέγονται ραββινικές μορφές όπως οι Solomon Hamy, Rabbi Caleb και Benjamin ben Shemariab.

ΠΗΓΗ (Bornstein-Makovetsky)

Οι “αναγκασμένοι χριστιανοί” (anusim) και η μοίρα των εξόριστων

Στο πλαίσιο μιας μεγάλης διαμάχης που αναφέρει ο ραββίνος Βενιαμίν υιός Ματταθία, με αντίπαλό του τον τοπικό σοφό ραββίνο Σαλωμών υιό Ελιγιά, ο Βενιαμίν περιγράφει τους “αναγκασμένους χριστιανούς” (anusim) ανάμεσα στους εξόριστους που είχαν εγκατασταθεί στην Άρτα, χαρακτηρίζοντάς τους “αποστάτες”, και αφηγούμενος τη μοίρα τους:

“Λόγω των αμαρτιών μας, όταν ζούσαν οι Ισραηλίτες καθένας στη χώρα του — στην Ισπανία, Πορτογαλία, Σικελία, Καλαβρία και Πούλια — ήρθε επάνω τους το διάταγμα του άδικου εκείνου βασιλιά, να εξαναγκαστούν να ασπαστούν άλλη πίστη [...] Άλλοι σκοτώθηκαν, άλλοι στραγγαλίστηκαν, άλλους τους έριξαν στη θάλασσα παρά τη θέλησή τους· όσοι διέφυγαν ήρθαν να καταφύγουν ‘κάτω από τα φτερά της Σεκινά’ (εντός του Εβραϊσμού). Κι

εμείς τους υπενθυμίζουμε τον εξαναγκασμό τους — μα έτσι τους οδηγούμε σε σκάνδαλο για το μέλλον”». Κι αν κάποιος σήμερα τους θυμίζει τον εξαναγκασμό εκείνο, τονίζει ότι είναι ‘αποστάτες’. Αν δεν τιμωρήσουμε όποιον τους ονομάζει ‘βαπτισμένους’, εσύ (δηλ. ο αντίπαλός του) προκαλείς σκάνδαλο στον λαό του Ισραήλ.»

(Το απόσπασμα αυτό λειτουργεί ως υπεράσπιση των ανουσίμ: ο Βενιαμίν υποστηρίζει πως δεν πρέπει να στιγματίζονται και αποτελεί πολύτιμη μαρτυρία για τον τρόπο ένταξης των προσφύγων και για τις ενδοκοινοτικές εντάσεις που προέκυψαν. (Bornstein-Makouetsky, **Life and Society in the Community of Arta*, Pe ‘amim 45)*

Εβραίος άνδρας της ανατολικής Μεσογείου (18ος–19ος αιώνας). ενδεικτική απεικόνιση της εύπορης εβραϊκής τάξης που δραστηριοποιήθηκε και στις κοινότητες της Ηπείρου.

Επίσης, σε αντίθεση με άλλες πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως η Θεσσαλονίκη, στην Άρτα δεν συγκροτήθηκε ποτέ αυτόνομη

σεφαραδίτικη καχάλ. Ο βασικός λόγος ήταν ότι ο αριθμός των Σεφαραδιτών που εγκαταστάθηκαν στην πόλη παρέμεινε μικρός και, ως αποτέλεσμα, οι περισσότεροι ενσωματώθηκαν στις υπάρχουσες καχάλ, χωρίς να δημιουργήσουν δική τους χωριστή υπο-κοινότητα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο γνωστός σεφαραδίτης λόγιος Ρ’ Αβραάμ Οβαντία, ο οποίος λάμβανε οικονομική ενίσχυση όχι από σεφαραδίτικο σχηματισμό — που δεν υπήρχε — αλλά από δύο καχάλ, τους Τωσάβιμ και την καχάλ Πούλια, γεγονός που επιβεβαιώνει την πλήρη απορρόφηση των λίγων Σεφαραδιτών στις ήδη διαμορφωμένες ρωμανιώτικες δομές της κοινότητας. Η μοναδικότητα της Άρτας έγκειται

στο ότι το tahrir του 1564 επιβεβαιώνει πλήρως την εικόνα των responsa καθώς καταγράφονται συνοικίες με ονόματα που παραπέμπουν άμεσα στις ίδιες καταγωγές — Kalure (Καλαβρία), Korfuz, Hamelye, Ispanya. Σπάνια έχουμε τόσο καθαρή αντιστοίχιση μεταξύ εβραϊκών και οθωμανικών πηγών για μία μικρή πόλη της οθωμανικής περιφέρειας.

♦ 3.1.3. Γιατί υπήρχαν τόσες καχάλ; – Πολιτισμικές και λατρευτικές διαφορές

Οι ομάδες αυτές δεν διαχωρίζονταν τυπικά, αλλά ουσιαστικά: κουβαλούσαν διαφορετικές γλωσσικές, λειτουργικές και νομικές παραδόσεις.

- Οι Ρωμανιώτες χρησιμοποιούσαν την ιουδαιοελληνική (Yevanic).
- Οι Ιταλιώτες μιλούσαν ιταλικά διαλέκτους (καλαβρέζικα, πουλιέζικα).
- Οι Σεφαραδίτες έφεραν την γλώσσα τους (λαδίνο).

Λαδίνο (Ladino)

Η ιουδαϊοϊσπανική γλώσσα των Σεφαραδιτών, κατάλοιπο της μεσαιωνικής ισπανικής, εμπλουτισμένη με εβραϊκά και ελληνικά στοιχεία· χρησιμοποιήθηκε ευρέως στις κοινότητες της οθωμανικής Ανατολής μετά το 1492.

Στα responsa βλέπουμε καθαρά αυτές τις εντάσεις. Σε αρκετές υποθέσεις, οι ρωμανιώτες Tosanim συγκρούονται με τις νέες ομάδες από την Ιταλία ή την Ισπανία:

- είτε για διοικητικά ζητήματα (ποιος επιβαρύνεται με κοινές δαπάνες),
- είτε για προίκες και οικογενειακές συμφωνίες,
- είτε για εμπορικές συνεργασίες που δεν εξελίχθηκαν ομαλά.

Σε μία χαρακτηριστική περίπτωση, ένας Ιταλιώτης κατηγορεί έναν Ρωμανιώτη ότι προσπάθησε να παρακάμψει το εθιμικό δίκαιο της καχάλ του· σε άλλη υπόθεση, ο ραββίνος καλείται να αποφανθεί ποια καχάλ έχει δικαιοδοσία για μία διαμάχη γάμου. Η ύπαρξη των καχάλ, επομένως, δεν ήταν προϊόν αφηρημένης παράδοσης, αλλά πρακτική λύση σε μια κοινότητα με ισχυρές εσωτερικές διαφοροποιήσεις.

♦ 3.1.4. Η διοίκηση των καχάλ της Άρτας

Η εσωτερική διοίκηση των υπο-κοινοτήτων λειτουργούσε με αυστηρές δομές.

- Οι parnasim διαχειρίζονταν τις σχέσεις με την οθωμανική διοίκηση και διαιτητεύουν καθημερινές υποθέσεις.
- Οι gabbaim είχαν τον έλεγχο των κοινοτικών ταμείων.

Στα responsa βλέπουμε την πρακτική εφαρμογή αυτών των θεσμών: Σε μια υπόθεση περί προίκας, το συμβούλιο της καχάλ της Puglia παρεμβαίνει για να υποχρεώσει έναν πατέρα να τηρήσει τη συμφωνία που είχε υπογράψει.

Άλλη απόφαση αφορά δύο συνεταίρους από διαφορετικές καχάλ, των οποίων η εταιρεία πτώχευσε· οι ραββίνοι έπρεπε να αποφασίσουν ποια παράδοση έπρεπε να εφαρμοστεί στη διανομή ζημιών.

Εβραίος λόγιος της Αναγέννησης (16ος αιώνας). Το πορτρέτο αντανakλά τον τύπο του μορφωμένου και κοινωνικά προβεβλημένου μέλους των εβραϊκών κοινοτήτων της Οθωμανικής περιφέρειας.

Σε μια ιδιαίτερα χαρακτηριστική περίπτωση, οι parnasim των Tosavim διαμαρτύρονται ότι οι Ιταλιώτες προσπαθούν να αποφύγουν κοινές δαπάνες, κάτι που επιβεβαιώνει τις διαφορές μεταξύ των καχάλ. Όταν μια υπόθεση ξεπερνούσε τις δυνατότητες τοπικής ρύθμισης, τα μέλη της κοινότητας απευθύνονταν σε κορυφαίους ραββίνους της Θεσσαλονίκης,

της Κωνσταντινούπολης ή ακόμη και της Βενετίας. Αυτό δείχνει ότι η Άρτα, αν και μικρή πόλη, βρισκόταν ενταγμένη στο ευρύτερο μεσογειακό δίκτυο του εβραϊκού κόσμου.

Από τα παραπάνω αναδύεται μια καθαρή εικόνα ότι το σύστημα των καχάλ υπήρξε το βασικό κύτταρο οργάνωσης της εβραϊκής κοινότητας της Άρτας. Χάρη σε αυτό:

- οι διαφορετικές ομάδες διατηρούσαν την ταυτότητά τους,
- οι εσωτερικές εντάσεις ελέγχονταν και δεν διασπούσαν τη συλλογική κοινότητα,
- οι υποθέσεις γάμου, προίκας και εμπορίου επιλύονταν ομαλά,
- και η κοινότητα μπορούσε να λειτουργεί αρμονικά παρά την πολυγλωσσία και την ποικιλία εθίμων.

Έτσι, η Άρτα του 16ου αιώνα παρουσιάζεται ως μια μικρή αλλά εντυπωσιακά σύνθετη, πολυπολιτισμική και καλά οργανωμένη πόλη, όπου οι καχάλ λειτουργούσαν ως μικρογραφία των μεγαλύτερων εβραϊκών κέντρων της ανατολικής Μεσογείου.

► 3.2. Οικογενειακή ζωή και κοινωνικές σχέσεις μέσα από τα responsa

Τα εβραϊκά responsa του 16ου αιώνα αποτελούν μοναδική πηγή για την κοινωνική ιστορία της Άρτας, επειδή δεν περιγράφουν τη ζωή των Εβραίων θεωρητικά, αλλά μέσα από πραγματικές υποθέσεις: οικογενειακές διαφωνίες, γάμους και διαζύγια, οικονομικές συνεργασίες και συγκρούσεις, κρίσεις τιμής και περιστατικά βίας.

Από το μωσαϊκό αυτών των υποθέσεων αναδύεται μια κοινότητα ζωντανή, σύνθετη, και συχνά γεμάτη εντάσεις — μια μικρή πόλη όπου οι οικογενειακοί δεσμοί, τα οικονομικά συμφέροντα και οι κοινωνικές προσδοκίες ήταν βαθιά αλληλένδετα.

♦ 3.2.1. Γάμοι, μνηστείες και οικογενειακές συμμαχίες

Οι γάμοι αποτελούσαν κεντρικό μηχανισμό διασύνδεσης των καχάλ και συχνά καθόριζαν τη συνοχή της κοινότητας. Τα responsa αποτυπώνουν μια κοινωνία όπου οι μνηστείες ήταν σοβαρή υπόθεση, προϋπέθεταν οικονομικές συμφωνίες, διαπραγματεύσεις προίκας και συχνές διαμεσολαβήσεις ραββίνων.

Σε μία χαρακτηριστική περίπτωση από το άρθρο, ο μέλλων γαμπρός και η οικογένεια της νύφης ζητούν ραββινική απόφαση για να επικυρώσουν τους

όρους της μνηστείας, καθώς υπήρχε διαφωνία για την καταβολή μέρους της προίκας.

Σε άλλη υπόθεση, ένας γάμος ανάμεσα σε δύο οικογένειες διαφορετικών καχάλ επιχειρεί να λειτουργήσει συμφιλιωτικά μετά από παλαιότερη διαμάχη για οικονομικές υποχρεώσεις· ο ραββίνος καλείται να βεβαιώσει ότι οι όροι της συμφωνίας τηρήθηκαν ακριβώς ώστε να αποφευχθεί νέα σύγκρουση.

Κετουμπά (εβραϊκό γαμήλιο συμβόλαιο) της σεφαραδίτικης παράδοσης· παρόμοια συμβολαιογραφικά έγγραφα χρησιμοποιούνταν και στις εβραϊκές κοινότητες της Ηπείρου κατά την οθωμανική περίοδο.

Οι προγαμιαίες συμφωνίες, που καθόριζαν τι θα συνέβαινε σε περίπτωση χηρείας ή διαζυγίου, δείχνουν μια κοινωνία εξαιρετικά

προσεκτική στη ρύθμιση των περιουσιακών σχέσεων. Έτσι, οι γάμοι δεν αποτελούσαν μόνο οικογενειακό γεγονός, αλλά εργαλείο κοινωνικής ισορροπίας.

♦ 3.2.2. Διαζύγια και διάλυση γάμων

Η συχνότητα των υποθέσεων διαζυγίου στα responsa δείχνει ότι η οικογενειακή ζωή στην Άρτα ήταν δυναμική αλλά και απαιτητική. Οι ραββίνοι συχνά καλούνταν να κρίνουν:

- αν ένας σύζυγος είχε δικαίωμα να απαιτήσει τη λύση του γάμου,
- αν η σύζυγος δικαιούνταν να λάβει πλήρως την προίκα της,
- αν έπρεπε να επιβληθεί διατροφή,
- ποιες δαπάνες ανήκαν στον καθένα.

Σε ένα περιστατικό, ο σύζυγος επικαλέστηκε αθέτηση οικογενειακών υποχρεώσεων· σε άλλο, η σύζυγος ζήτησε επιστροφή της προίκας ισχυριζόμενη ότι ο άνδρας εγκατέλειψε την κοινή κατοικία.

Οι υποθέσεις αυτές δίνουν μια εικόνα κοινωνίας όπου οι γυναίκες είχαν ξεκάθαρα δικαιώματα και μπορούσαν να προσφύγουν σε ραββινικό δικαστή, κάτι σπάνιο για άλλες μικρές κοινότητες της οθωμανικής επικράτειας τον ίδιο αιώνα.

♦ 3.2.3. Προίκες, περιουσιακές διαφωνίες και οικονομικές συναλλαγές

Το οικονομικό στοιχείο διαπερνά κάθε πτυχή της οικογενειακής ζωής. Τα *responsa* είναι γεμάτα από διαφωνίες για:

- το ύψος της προίκας,
- καθυστερήσεις πληρωμών,
- περιπτώσεις όπου συγγενείς αμφισβητούν δικαιώματα κληρονομιάς,
- διαλύσεις εμπορικών συνεργασιών.

Σε μία υπόθεση, η οποία αναφέρεται εκτενώς στο άρθρο, συγγενείς από διαφορετικές καχάλ συγκρούονται για την περιουσία αποβιώσαντος, υποστηρίζοντας διαφορετικές ερμηνείες των κοινοτικών εθίμων.

Κετουμπά (εβραϊκό προικοσύμφωνο) με πλούσιο διάκοσμο· δείγμα της παράδοσης που χαρακτήριζε και τις εβραϊκές κοινότητες της Οθωμανικής περιφέρειας, όπου ανήκε και η Άρτα.

Σε άλλη περίπτωση, δύο συνεταίροι —ένας ρωμανιώτης και ένας ιταλιώτης— καταφεύγουν

σε ραββινικό δικαστή όταν η εμπορική τους εταιρεία πτωχεύει, ζητώντας να καθοριστεί ποιος φέρει μεγαλύτερο μέρος της ζημίας.

Από τέτοιες μαρτυρίες προκύπτει μια κοινότητα που δεν ήταν καθόλου απομονωμένη· τα οικονομικά της μέλη συμμετείχαν σε ευρύτερα δίκτυα της Ηπείρου και της Μεσογείου.

♦ 3.2.4. Υποθέσεις τιμής και κοινωνικής συμπεριφοράς

Η κοινωνική ζωή της Άρτας φανερώνεται επίσης μέσα από υποθέσεις που αφορούν:

- προσβολές,
- συκοφαντίες,
- κατηγορίες για ανάρμοστη συμπεριφορά,
- υποψίες εξωσυζυγικών σχέσεων,
- συγκρούσεις ανάμεσα σε νέους.

Σε μια ιδιαίτερη περίπτωση, ένας νέος κατηγορείται ότι διέσυρε δημόσια μια γυναίκα· οι ραββίνοι καλούνται όχι μόνο να αποδώσουν δίκαιο, αλλά και να διαφυλάξουν την ειρήνη μεταξύ των οικογενειών.

Σε άλλη υπόθεση, μια καταγγελία για ανάρμοστη συμπεριφορά οδηγεί σε συμβιβασμό ύστερα από προτροπή του τοπικού ραββίνου, ο οποίος κρίνει ότι η διαίωνιση της διαμάχης θα έβλαπτε συνολικά την κοινότητα. Τέτοιες υποθέσεις δείχνουν μια κοινωνία που δεν διστάζει να ρυθμίσει ηθικά ζητήματα μέσω δικαστηρίων και κοινοτικών συμβουλίων.

♦ 3.2.5 Κοινωνική διαστρωμάτωση και κοινωνική πραγματικότητα της κοινότητας

Τα responsa του 16ου αιώνα επιτρέπουν να αποκαταστήσουμε μια αρκετά λεπτομερή εικόνα της κοινωνικής δομής της εβραϊκής κοινότητας της Άρτας. Παρά την εσωτερική της συνοχή, οι πηγές αποκαλύπτουν σημαντικές κοινωνικές ανισότητες, οι οποίες επηρέαζαν τις οικογενειακές σχέσεις, τις συμμαχίες αλλά και την καθημερινή συμπεριφορά των μελών της.

α) Η ανώτερη κοινωνική τάξη – έμποροι και κοινοτική ελίτ

Μικρός αριθμός οικογενειών ανήκε στην οικονομικά ισχυρή τάξη. Επρόκειτο για εμπόρους με διεθνείς διασυνδέσεις, δραστηριοποιούμενους στο εμπόριο μεταξιού, στις βαφικές εργασίες και σε συναλλαγές μεγάλης κλίμακας.

Τα μέλη αυτής της ελίτ διαδραμάτιζαν συχνά ηγετικό ρόλο στα κοινοτικά συμβούλια και συγκαταλέγονταν στους μωμανίμ, δηλαδή τους προεστούς που υπέγραφαν μαζί με τους ραββίνους σημαντικές εγκυκλίους και νομικές αποφάσεις. Η ισχύς τους δεν ήταν τυπικά θεσμοθετημένη, αλλά προέκυπτε από το κοινωνικό κύρος, την οικονομική επιφάνεια και τα δίκτυα συγγένειας που διέθεταν.

*Ενδυματολογική
απεικόνιση Εβραίων
εμπόρων στην Οθωμανική
Αυτοκρατορία· τυπική
αναπαράσταση της
αστικής τάξης των
εβραϊκών κοινοτήτων.*

β) Η μεσαία τάξη των
τεχνιτών και
μικρεμπόρων

Το μεγαλύτερο μέρος της κοινότητας ανήκε στη μεσαία κοινωνική βαθμίδα.

Στα responsa συναντούμε συχνά αναφορές σε:

- βαφείς,
- ραφτάδες,
- τσαγκάρηδες,
- μικροπωλητές,
- εμπόρους τροφίμων και βασικών αγαθών.

Η κοινωνική αυτή ομάδα συγκροτούσε τον κορμό της καθημερινής οικονομικής ζωής της πόλης και αποτελούσε το ενδιάμεσο στρώμα ανάμεσα στους εύπορους εμπόρους και στους φτωχούς εργάτες.

γ) Φτωχοί εργάτες και άποροι

Ιδιαίτερα σημαντικό τμήμα της κοινότητας ζούσε στα όρια της φτώχειας. Τα responsa αποκαλύπτουν:

- οικογένειες που αδυνατούσαν να προικίσουν τις κόρες τους,
- άτομα που δεν μπορούσαν να καλύψουν βασικούς φόρους,
- περιπτώσεις ανθρώπων που εξαρτώνταν από την κοινοτική ελεημοσύνη.

Η φτώχεια δεν ήταν παροδικό φαινόμενο αλλά δομικό χαρακτηριστικό της εβραϊκής κοινωνίας της Άρτας. Σε ορισμένες δε περιπτώσεις, η κοινότητα αναγκαζόταν να ερευνήσει αν μια οικογένεια ήταν πράγματι άπορη προκειμένου να εγκρίνει την οικονομική της ενίσχυση.

δ) Η κοινοτική πρόνοια και η αλληλεγγύη μεταξύ των καχάλ

Παρά τις διαφορές, οι καχάλ συνεργάζονταν στενά σε ζητήματα κοινωνικής πρόνοιας. Τα responsa καταγράφουν:

- ενίσχυση άπορων νυφών,
- φροντίδα ορφανών,
- κάλυψη χρεών φτωχών οικογενειών,
- στήριξη ασθενών και ηλικιωμένων.

Το ταμείο ελεημοσύνης (κουρμπάν) συνιστούσε έναν από τους βασικούς μηχανισμούς καταπολέμησης της φτώχειας, αντίστοιχο με εκείνους που γνωρίζουμε από μεγαλύτερες κοινότητες όπως η Θεσσαλονίκη ή αργότερα τα Ιωάννινα.

Κουρμπάν (קורפאן)

Κοινοτικό ταμείο ελεημοσύνης που κάλυπτε ανάγκες φτωχών μελών της κοινότητας: προίκες για άπορες νύφες, φροντίδα ορφανών, εξόφληση χρεών, υποστήριξη ασθενών και ηλικιωμένων. Αποτελούσε κεντρικό θεσμό κοινωνικής αλληλεγγύης στις εβραϊκές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

ε) Η ελίτ των καχάλ και ο ρόλος της στην κοινωνική ζωή

Τα εξέχοντα μέλη της κοινότητας—οι πλούσιοι έμποροι και οι οικογένειες με κύρος—λειτουργούσαν ως σταθεροποιητικός παράγοντας. Συχνά συνυπέγραφαν επιστολές των ραββίνων προς άλλα κέντρα, ιδίως σε υποθέσεις υψηλής σημασίας όπως:

- η Τάκανατ Αρούσοτ, ή
- η διαχείριση κληροδοτημάτων, όπως αυτό του Ρ' Αβραάμ Οβαντία.

Η ανάμειξή τους στις υποθέσεις αυτές υποδηλώνει ότι η κοινωνική διαστρωμάτωση είχε άμεσο αντίκτυπο και στη λειτουργία της κοινότητας.

► 3.3. Επαγγέλματα και οικονομική δραστηριότητα της εβραϊκής κοινότητας

Η οικονομική ζωή των Εβραίων της Άρτας τον 16ο αιώνα αναδύεται μέσα από δύο είδη πηγών:

- από τη μία, το οθωμανικό *tahrir* του 1564, που αποτυπώνει τη χωρική εγκατάσταση της κοινότητας στον παραγωγικό πυρήνα της πόλης·
- από την άλλη, τα *responsa*, που καταγράφουν τις καθημερινές συναλλαγές, τις συνεργασίες και τις συγκρούσεις της οικονομικής ζωής.

Ο συνδυασμός τους μας επιτρέπει να ανασυστήσουμε όχι απλώς τα επαγγέλματα των Εβραίων της Άρτας, αλλά τον κοινωνικό και οικονομικό παλμό μιας δυναμικής μικροαστικής κοινωνίας.

♦ 3.4.3.3.1. Η γεωγραφία της οικονομίας: οι εβραϊκοί μαχαλάδες στον παραγωγικό πυρήνα της πόλης

Η Άρτα είχε ήδη από τα μεσαιωνικά χρόνια ισχυρή παράδοση στη μεταξουργία, γεγονός που εξηγεί γιατί πολλές ιταλιώτικες οικογένειες (από Καλαβρία, Απουλία, Σικελία) εγκαταστάθηκαν στην πόλη μετά το 1492 — έφεραν τεχνογνωσία που ταίριαζε απολύτως στο τοπικό οικονομικό περιβάλλον.

Τα *responsa* επιβεβαιώνουν ότι οι Εβραίοι είχαν κεντρικό ρόλο στη μεταποίηση και στο εμπόριο προϊόντων υφάσματος.

♦ 3.3.2. Εργαστήρια, βιοτεχνίες και μεταξουργία

Τα *responsa* είναι γεμάτα από υποθέσεις που αφορούν βαφείς και υφαντουργούς όπως :

- διαφωνίες για την πληρωμή βαφής, όταν ο πελάτης ισχυρίζεται ότι το χρώμα «βγήκε αλλοιωμένο»,
- μαθητευόμενους που εγκαταλείπουν το εργαστήριο πριν ολοκληρώσουν τη θητεία τους,
- συνεταιρισμούς τεχνιτών που διαλύονται εξαιτίας κακής διαχείρισης ή συγκρούσεων.

Σε ένα χαρακτηριστικό περιστατικό, ένας βαφέας κατηγορείται ότι “έκαψε” το ύφασμα πελάτη, και η υπόθεση φτάνει σε ραββινικό

δικαστήριο, αφού οι δύο πλευρές αδυνατούν να συμφωνήσουν για την αποζημίωση.

Ακόμη πιο συχνές είναι οι υποθέσεις γύρω από το μετάξι, όπως :

- συμφωνίες αγοράς κουκουλιών,
- πώληση νημάτων σε συνεταίρους,
- δανεισμός κεφαλαίων για παραγωγή μεταξωτών,
- διαφωνίες για χρέη και αθέτηση συμφωνιών.

Σε μια υπόθεση, δύο έμποροι μεταξιού από διαφορετικές καχάλ έρχονται σε σύγκρουση επειδή ο ένας καθυστέρησε την πληρωμή νήματος που είχε αγοράσει· η διαφορά τους φτάνει μέχρι ραββίνο της Κωνσταντινούπολης, γεγονός που δείχνει πόσο σημαντικές ήταν αυτές οι επιχειρήσεις. Η μεταξουργία δεν ήταν επομένως απλώς τοπικό επάγγελμα· ήταν κλάδος συνδεδεμένος με ευρύτερα μεσογειακά δίκτυα.

Marchand Juif à Constantinople: Ευρωπαϊκή ενδυματολογική απεικόνιση Εβραίου εμπόρου υφασμάτων στην Οθωμανική Κωνσταντινούπολη. Τυπικός κοινωνικός τύπος μικρεμπόρων και τεχνιτών των εβραϊκών κοινοτήτων της εποχής

♦ 3.3.3. Εμπόριο και μετακινήσεις

Τα *responsa* δείχνουν ότι οι Εβραίοι της Άρτας δεν περιορίζονταν στην τοπική αγορά· ήταν τμήμα ευρύτερου εμπορικού κόσμου. Η κινητικότητα τους καταγράφεται σταθερά:

- ταξίδια προς την Κέρκυρα, την Πρέβεζα, την Πάτρα, τα Γιάννενα,
- αποστολές προϊόντων σε Σμύρνη και Κωνσταντινούπολη,

- χρήση μεσαζόντων για θαλάσσιες μεταφορές,
- συναλλαγές με συγγενείς εγκατεστημένους σε άλλα μέρη της Μεσογείου.

Σε μία υπόθεση, ένας έμπορος της Άρτας παραλαμβάνει ύφασμα μέσω πράκτορα σε νησί του Ιονίου· όταν το εμπόρευμα φτάνει φθαρμένο, ο πράκτορας και ο έμπορος κατηγορούν ο ένας τον άλλον για αμέλεια, ζητώντας ραββινική διαιτησία.

Σε άλλη περίπτωση, ένας έμπορος που έχει συσσωρεύσει χρέη μετά από αποτυχημένες μεταφορές ζητά από τον ραββίνο να τον προστατεύσει από τους πιστωτές του, προβάλλοντας ότι οι ζημιές δεν οφείλονταν σε δική του υπαιτιότητα αλλά σε πειρατικές επιδρομές. Το εμπόριο της Άρτας ήταν επομένως άρρηκτα συνδεδεμένο με τις θαλάσσιες και χερσαίες διαδρομές της δυτικής Ελλάδας και του Ιονίου.

♦ 3.3.4. Συνεταιρισμοί, εταιρικές διαφορές και πτωχεύσεις

Η οικονομία της Άρτας χαρακτηριζόταν από συνεργασίες, συνεταιρισμούς και μικρής κλίμακας επιχειρήσεις που συχνά συγκροτούνταν από μέλη της ίδιας καχάλ ή συγγενικούς δεσμούς. Τα responsa είναι γεμάτα από υποθέσεις:

- συνεταίρων που διαφωνούν για τον τελικό απολογισμό της εταιρείας,
- εμπόρων που εγκαταλείπουν την πόλη αφήνοντας χρέη πίσω τους,
- οικογενειών που διεκδικούν τη συμμετοχή τους σε πατρικές επιχειρήσεις,
- επιχειρήσεων που διαλύονται και χρειάζεται να εκκαθαριστεί το ενεργητικό και το παθητικό.

Σε μια χαρακτηριστική υπόθεση, δύο έμποροι μεταξιού κατηγορούν ο ένας τον άλλο για κακή διαχείριση κεφαλαίων· ο ένας ισχυρίζεται ότι ο άλλος “έκρυβε κέρδη”, ενώ ο δεύτερος ότι ο πρώτος χρησιμοποιούσε τα κοινά χρήματα για προσωπικά έξοδα. Η διαφορά έφτασε μέχρι τη Θεσσαλονίκη για τελική γνωμοδότηση.

Οι υποθέσεις αυτές αποκαλύπτουν μια κοινότητα με οικονομική κουλτούρα ώριμη και ανεπτυγμένη — μια μικρή αγορά όπου το ρίσκο, τα κεφάλαια και η εμπιστοσύνη αποτελούσαν καθημερινές πραγματικότητες.

♦ 3.3.5. Μικροεμπόριο, υπηρεσίες και εξειδικευμένα επαγγέλματα

Πέρα από τις μεγάλες δραστηριότητες, τα responsa αποτυπώνουν και την πολυπραγμοσύνη της κοινότητας, έτσι εμφανίζονται επαγγέλματα όπως :

- μικροπωλητές υφασμάτων και οικιακών ειδών,
- πλανόδιοι έμποροι,
- τεχνίτες δέρματος,
- ενοικιαστές εργαστηρίων,
- μυλωνάδες και διαχειριστές καταλυμάτων,
- φύλακες αποθηκών, εισπράκτορες χρεών, μεσίτες.

Μια υπόθεση μάλιστα αναφέρει απώλεια εμπορεύματος που φυλασσόταν σε σπίτι μέλους της κοινότητας· η υπόθεση καταλήγει στο ερώτημα αν ο φύλακας ευθύνεται για την απώλεια “εκτός ανωτέρας βίας”. Το μικροεμπόριο επομένως αποτελούσε έτσι βασικό μηχανισμό κοινωνικής κινητικότητας και εισοδήματος.

Ευρωπαϊκή
ενδυματολογική
απεικόνιση Εβραίας
χήρας και έγγαμης
(περ. 1600). Τεκμήριο
για τις διαφοροποιήσεις
φύλου και
οικογενειακής
κατάστασης στις
εβραϊκές κοινότητες
της πρώιμης νεότερης
περιόδου.

♦ 3.3.6. Ο ρόλος
των γυναικών στην
οικονομική ζωή

Ένα από τα πλέον
εντυπωσιακά στοιχεία των responsa είναι η ενεργή συμμετοχή των
γυναικών στον οικονομικό βίο. Οι γυναίκες εμφανίζονται:

- ως δικαιούχοι και διαχειρίστριες προίκα,
- ως δανείστριες σε συγγενείς ή συντοπίτες,
- ως συμβαλλόμενα μέρη σε συμφωνίες,
- ως διεκδικήτριες μεριδίων περιουσίας.

Σε μια υπόθεση, μια γυναίκα απαιτεί την πλήρη προίκα της από τον σύζυγο που παραβίασε τη συμφωνία· ο ραββίνος αποφασίζει υπέρ της, επισημαίνοντας την αυτοτέλεια της γυναικείας περιουσίας.

Σε άλλη, χήρα διεκδικεί τα δικαιώματα των παιδιών της σε οικογενειακή επιχείρηση, αποδεικνύοντας ότι οι γυναίκες δεν ήταν αόρατες στην οικονομική ζωή της Άρτας.

♦ 3.3.7 Κοινωνική διαστρωμάτωση και οικονομικές ανισότητες

Η οικονομική ζωή της κοινότητας δεν ήταν ομοιογενής. Τα *responsa* αποκαλύπτουν ξεκάθαρη κοινωνικοοικονομική διαφοροποίηση, η οποία επηρέαζε τόσο τη δομή της αγοράς όσο και τις κοινοτικές υποχρεώσεις.

α) Η ανώτερη οικονομική τάξη – οι πλούσιοι έμποροι

Ένας μικρός αριθμός οικογενειών ανήκε στην οικονομική ελίτ της πόλης. Αυτοί οι εύποροι έμποροι δραστηριοποιούνταν σε: διαμεσολάβηση σε εμπορικές συναλλαγές μεγάλης κλίμακας, εμπόριο μεταξιού, εισαγωγές και εξαγωγές προϊόντων, δανεισμό κεφαλαίων, ακόμη και προς μη Εβραίους. Η οικονομική ισχύς τους συνδεόταν άμεσα με τον ρόλο τους στη διοίκηση των καχάλ και την ευρύτερη κοινοτική ηγεσία. Μεταξύ των επαγγελματιών της κοινότητας μαρτυρούνται και ιατροί, όπως οι Jacob Rofé και Moses Polastro, γεγονός που υποδηλώνει κοινωνικό κύρος και οικονομική επιφάνεια ορισμένων μελών της εβραϊκής Άρτας.

β) Η μεσαία τάξη των τεχνιτών και μικρεμπόρων

Ο πιο πολυπληθής κοινωνικός χώρος ήταν η μεσαία τάξη, η οποία περιλάμβανε: βαφείς, υφαντουργούς, τσαγκάρηδες, ραφτάδες, μικροπωλητές, εμπόρους τροφίμων και υφασμάτων.

Αυτοί αποτελούσαν τον κορμό της παραγωγής και της μικρής αγοράς της Άρτας. Τα *responsa* καταγράφουν συχνές οικονομικές διαφορές τους: για αμοιβές εργασίας, ποιότητα υλικών, αθέτηση συμφωνιών ή συνεταιρισμούς που οδηγούνται σε διάλυση.

γ) Οι φτωχοί εργάτες και άποροι

Μεγάλο μέρος της κοινότητας ζούσε κάτω από το όριο της οικονομικής επάρκειας. Τα responsa αναφέρουν:

- άτομα που δεν μπορούσαν να πληρώσουν φόρους,
- οικογένειες που αδυνατούσαν να προσφέρουν προίκα,
- ανθρώπους που ζητούσαν δάνεια για βασικές ανάγκες,
- πολλούς που στηρίζονταν από το κοινοτικό ταμείο φιλανθρωπίας (κουρμπάν).

Η φτώχεια δεν ήταν συγκυριακή αλλά διαρθρωτική. Επηρέαζε τις οικογενειακές συμμαχίες, τις μνηστείες και τις καθημερινές σχέσεις μεταξύ των καχάλ.

δ) Οι φόροι και η κατανομή τους ανά καχάλ

Οι Εβραίοι της Άρτας κατέβαλλαν:

- τον κεφαλικό φόρο (τζίζγια),

 Τζίζγια (jizya)

Κεφαλικός φόρος που κατέβαλλαν οι μη μουσουλμάνοι (dhimmi) στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Δεν υπολογιζόταν ανά περιουσία αλλά ανά άρρενα ενήλικο και αποτελούσε βασική κρατική υποχρέωση των εβραϊκών και χριστιανικών κοινοτήτων.

- κρατικούς και δημοτικούς φόρους,
- επαγγελματικούς φόρους,
- έκτακτες επιβαρύνσεις.

Η κατανομή των φόρων γινόταν ανά καχάλ, γεγονός που συχνά προκαλούσε συγκρούσεις όπως όταν κάθε καχάλ διεκδικούσε χαμηλότερο μερίδιο ή όταν διατυπώνονταν κατηγορίες ότι ορισμένοι προσπαθούσαν να υποκλέψουν ή να αποκρύψουν εισοδήματα ή ακόμη και όταν ορισμένοι προσέφευγαν στον καδή για να καταγγείλουν άλλους. Σε ακραίες περιπτώσεις, μέλη καχάλ κατηγορήθηκαν ότι κατέδωσαν την ίδια την κοινότητα στις οθωμανικές αρχές, ισχυριζόμενοι ότι επιχειρούσε να καταβάλει μειωμένο φόρο.

ε) Ο ρόλος της κοινοτικής πρόνοιας

Παρά τις οικονομικές συγκρούσεις, η εσωτερική συνοχή της κοινότητας ήταν ισχυρή. Οι καχάλ συνεργάζονταν υποχρεωτικά για: ενίσχυση άπορων νυφών, πληρωμή χρεών φτωχών, περίθαλψη ασθενών, υποστήριξη ορφανών οικογενειών. Το κουρμπάν λειτουργούσε ως «τράπεζα

κοινωνικής πρόνοιας», συχνά με τη διαμεσολάβηση των πλούσιων οικογενειών.

στ) Η οικονομική ελίτ και η διοίκηση της κοινότητας

Τα μέλη της ανώτερης τάξης συνδέονταν συχνά με τα αξιώματα των μωμανίμ, δηλαδή των κοινοτικών επιτρόπων.

Μωμανίμ (memunim)

Κοινοτικοί επίτροποι – ανώτεροι αξιωματούχοι των εβραϊκών κοινοτήτων. Διαχειρίζονταν οικονομικά ζητήματα, συνυπέγραφαν αποφάσεις με τους ραββίνους και εκπροσωπούσαν την κοινότητα απέναντι στις αρχές. Η θέση είχε υψηλό κοινωνικό κύρος.

Αυτοί συμμετείχαν στη διαχείριση των οικονομικών, υπέγραφαν μαζί με ραββίνους κρίσιμες αποφάσεις, διαχειρίζονταν κληροδοτήματα και εκπροσωπούσαν την κοινότητα προς τις οθωμανικές αρχές. Η θέση τους στη διανομή φόρων και στη διαχείριση πόρων ήταν καθοριστική.

Απεικόνιση Εβραίου προκρίτου/κοινοτικού αξιωματούχου (memun) στην Οθωμανική Αυτοκρατορία· ενδεικτική της ενδυμασίας και του κοινωνικού κύρους της ηγετικής τάξης των εβραϊκών κοινοτήτων.

Η οικονομική δραστηριότητα των Εβραίων της Άρτας δεν περιοριζόταν σε λίγα

επαγγέλματα· απλωνόταν από τη βαφική και τη μεταξουργία μέχρι το εμπόριο, τις θαλάσσιες μεταφορές και τους οικογενειακούς

συνεταιρισμούς. Συνολικά, μέσα από τις υποθέσεις των responsa, η πόλη παρουσιάζεται ως ένας μικρός κόμβος παραγωγής και διακίνησης εμπορευμάτων, δεμένος με τα δίκτυα της δυτικής Ελλάδας και του Ιονίου. Η οικονομία αυτή είχε ρίσκο, συγκρούσεις, συνεταιρισμούς που ευδοκιμούσαν και άλλους που κατέρρεαν — μια πραγματική, πολύπλευρη αστική ζωή.

► 3.4. Κρίσεις, αστάθειες και κοινωνική ευαλωτότητα (1550–1580)

Παρά την οικονομική δραστηριότητα και την κοινωνική συνοχή που χαρακτήριζαν την εβραϊκή κοινότητα της Άρτας τον 16ο αιώνα, η καθημερινότητα των κατοίκων δεν ήταν απρόσβλητη από τις εντάσεις της εποχής. Η Ήπειρος βρισκόταν σε μια ζώνη όπου η οθωμανική διοίκηση δεν είχε πάντα την ίδια ισχύ, οι τοπικές συγκρούσεις ήταν συχνές και οι μετακινήσεις εκτός της πόλης συχνά επικίνδυνες.

Τα responsa των δεκαετιών 1550–1580 λειτουργούν σαν ένα είδος «χρονικού μικρής κλίμακας», όπου μέσα από πραγματικές υποθέσεις αποκαλύπτεται το πώς βίωνονταν οι κρίσεις από τους ίδιους τους ανθρώπους.

♦ 3.4.1. Απαγωγές και ληστρικές επιδρομές

Ένα από τα πιο ανησυχητικά φαινόμενα που καταγράφουν τα responsa είναι οι απαγωγές μελών της κοινότητας από ληστές. Η Ήπειρος, με το δύσβατο τοπίο της και τις ορεινές διαδρομές, ήταν ευάλωτη σε ενόπλους που δρούσαν έξω από τα όρια των πόλεων. Οι πηγές αναφέρουν περιπτώσεις όπου :

- οικογένειες αναγκάζονται να συγκεντρώσουν λύτρα για την απελευθέρωση συγγενή τους,
- τα μέλη της καχάλ διαφωνούν μεταξύ τους για το ποιος φέρει το βάρος της πληρωμής,
- θύματα ληστρικών επιδρομών χάνουν αγαπημένα πρόσωπα, όπως μια περίπτωση όπου δύο μέλη της ίδιας οικογένειας σκοτώθηκαν κοντά στα όρια της πόλης. Χαρακτηριστικό είναι και ένα περιστατικό πειρατείας, κατά το οποίο πειρατές λήστεψαν τον Eliezer of Pola και διέθεσαν τα κλοπιμαία σε Εβραίους της Λευκάδας (En-Mavra). Κατόπιν παρέμβασης της ραββινικής αρχής της Άρτας, τα αντικείμενα επιστράφηκαν, γεγονός που αναδεικνύει τον ρυθμιστικό ρόλο της κοινότητας.

Τέτοιες υποθέσεις αποκαλύπτουν μια καθημερινότητα όπου η μετακίνηση εκτός των τειχών είχε πραγματικό κίνδυνο, και όπου η

συλλογική αλληλεγγύη ήταν συχνά η μόνη άμυνα απέναντι στην κρίση..

♦ 3.4.2. Κρούσματα επιδημιών και απώλειες

Μαζί με τη βία της υπαίθρου, τα responsa καταγράφουν και περιστασιακές επιδημίες που έπληξαν την Άρτα. Δεν πρόκειται για πανδημίες μεγάλης κλίμακας, αλλά για επαναλαμβανόμενα επεισόδια που επηρέαζαν βαθιά τη μικροκοινωνία της πόλης.

✚ Πηγή: Bornstein-Makovetsky – Περιγραφή επιδημιών στην Άρτα (1530–1562)

«...Η κοινότητα της Άρτας δοκιμάστηκε επανειλημμένα από επιδημίες, οι οποίες επηρέασαν βαθιά την καθημερινή της ζωή και τη λειτουργία της. Στη δεκαετία του 1530 μνημονεύεται μια «μεγάλη επιδημία» που ανάγκασε πολλούς κατοίκους να εγκαταλείψουν την πόλη και να διασκορπιστούν στα γύρω χωριά, ενώ λίγο πριν από τον μήνα Κισλέβ του 1562 μια νέα επιδημία είχε ήδη πλήξει την Άρτα: σε σχετική υπόθεση, ένας έμπορος κατηγορήθηκε ότι καθυστέρησε να παραδώσει χρηματικό ποσό πηγαίνοντας προς τα Γιάννενα, όπου όφειλε να παραδώσει χρήματα από το πανηγύρι του Τουργίλ, (πιθανότατα το οθωμανικό Tourgili = Τεπελένι), επειδή προτίμησε να μεταβεί πρώτα στην Άρτα, (όπου η οικογένειά του ζούσε και όπου «είχε πέσει η επιδημία»)...». Η ένταση των γεγονότων αυτών αποτυπώνεται και σε μια ακόμη μαρτυρία, σύμφωνα με την οποία ένας γραμματέας της κοινότητας είχε παλαιότερα κάψει όλα τα κοινοτικά έγγραφα που φύλαγε στο σπίτι του «από φόβο της τιμωρίας του Ουρανού που πέρασε από πάνω μας», δηλαδή της πανώλης, που είχε πλήξει την πόλη».

Οι υποθέσεις που φτάνουν στους ραββίνους λόγω τέτοιων γεγονότων συνδέονται με:

- διακοπές εμπορικών συνεργασιών λόγω αιφνίδιων θανάτων,
- χήρες και ορφανά που διεκδικούν δικαιώματα σε περιουσίες,
- οικογενειακά και οικονομικά ζητήματα που ανακύπτουν από την απώλεια παραγωγικών μελών.

Έτσι, παρόλο που οι επιδημίες δεν αποτυπώνονται άμεσα στα οθωμανικά αρχεία, η συχνότητά τους στα responsa φωτίζει μια πτυχή της καθημερινότητας που συνήθως παραμένει αόρατη.

♦ 3.4.3. Ανασφάλεια και απόπειρες φυγής

Ένα ξεχωριστό επεισόδιο των responsa αφορά μια ομάδα Εβραίων που προσπάθησαν να εγκαταλείψουν την Άρτα διά θαλάσσης. Το κίνητρο δεν αναφέρεται ευθέως, αλλά η συγκυρία των δεκαετιών αυτών — με τη βία, τη φορολογική πίεση και τις επιδημίες — αφήνει να εννοηθεί ότι πιθανόν αναζητούσαν μεγαλύτερη ασφάλεια ή οικονομικές ευκαιρίες αλλού. Η απόπειρα όμως εμποδίστηκε από τις τοπικές αρχές, και το ζήτημα έφτασε σε ραββινικό δικαστή, ο οποίος έπρεπε να αποφασίσει αν οι φυγάδες είχαν παραβιάσει συμβατικές ή οικονομικές υποχρεώσεις προς άλλους της κοινότητας.

Το επεισόδιο αυτό προσφέρει μια σπάνια ματιά στην ψυχολογία της εποχής: δείχνει ότι η Άρτα, αν και ακμάζουσα, δεν ήταν για όλους τόπος εύκολης παραμονής καθώς μέρος της κοινότητας αναζητούσε λύσεις εκτός Άρτας, αλλά οι συνθήκες δεν επέτρεπαν εύκολες μετακινήσεις. Αποτελεί πολύτιμη μαρτυρία για την αίσθηση πίεσης που βίωναν οι κάτοικοι.

Απεικόνιση Εβραίας της Αδριανούπολης από τον Nicolas de Nicolay (16ος αιώνας). Το έργο καταγράφει χαρακτηριστικά της πολυτελούς ενδυμασίας που συναντάται σε εύπορες εβραϊκές οικογένειες της Οθωμανικής Ανατολής.

♦ 3.4.4. Ενδοκοινοτικές εντάσεις σε περιόδους κρίσης

Οι κρίσεις δεν έφεραν μόνο εξωτερικές δυσκολίες· συχνά οξύνουν και τις εσωτερικές εντάσεις. Στα responsa των δεκαετιών 1560–1570 καταγράφονται

περιπτώσεις όπου η κοινότητα αναζητά τρόπους να επιμερίσει δίκαια τα βάρη:

- καχάλ συγκρούονται για το ποιος οφείλει να συνεισφέρει περισσότερο στα λύτρα,
- πλουσιότερες οικογένειες κατηγορούνται ότι αποφεύγουν υποχρεώσεις,
- συγγενικά δίκτυα πιέζονται λόγω χρεών που συσσωρεύονται από καταστροφικά γεγονότα.

Ωστόσο, η ύπαρξη αυτών των συγκρούσεων δεν μαρτυρεί διάλυση· αντίθετα, αντανακλά το ότι η κοινότητα διέθετε ενεργούς μηχανισμούς συζήτησης και διαμεσολάβησης. Το γεγονός ότι κάθε υπόθεση καταλήγει σε ραββινική κρίση αποδεικνύει τη λειτουργικότητα της εσωτερικής της οργάνωσης.

♦ 3.4.5. Κοινωνική ευαλωτότητα και ανθεκτικότητα

Παρά τις αλληπάλληλες πιέσεις, η δημογραφική εικόνα της κοινότητας παραμένει σταθερή. Το *tahrir* του 1564 καταγράφει 213 νοικοκυριά, αριθμό απολύτως συμβατό με τα 300 περίπου των πρώτων δεκαετιών του αιώνα, αν ληφθούν υπόψη οι απώλειες και οι κρίσεις που περιγράφουν τα *responsa*. Η ανθεκτικότητα της κοινότητας φαίνεται:

- στη διατήρηση της διοικητικής της δομής,
- στη συνέχιση της οικονομικής δραστηριότητας,
- στην απουσία ενδείξεων μαζικής φυγής ή διάλυσης,
- στη δυνατότητα να αντιμετωπίζει συλλογικά ακόμη και τραυματικές εμπειρίες.

Η κοινότητα της Άρτας δεν κατέρρευσε υπό την πίεση της ανασφάλειας· αντίθετα, προσαρμόστηκε, αυτορυθμίστηκε και παρέμεινε κοινωνικά συνεκτική.

Οι δεκαετίες 1550–1580 υπήρξαν περίοδος δοκιμασίας για την Άρτα: απαγωγές, επιδημίες, ληστρικές επιδρομές και φόβος μετακινήσεων διαμόρφωσαν μια πραγματικότητα συνεχούς εγρήγορσης. Μέσα από τα *responsa*, η εβραϊκή κοινότητα δεν παρουσιάζεται ως παθητικό θύμα των συνθηκών αλλά ως ένας οργανωμένος κοινωνικός ιστός που προσπαθεί να διαχειριστεί τις κρίσεις με συλλογική ευθύνη, εσωτερικούς θεσμούς και αλληλεγγύη. Η ανθρωποκεντρική λεπτομέρεια των υποθέσεων καθιστά την Άρτα μια από τις λίγες επαρχιακές κοινότητες της οθωμανικής

Ελλάδας για τις οποίες μπορούμε να παρακολουθήσουμε τις συνέπειες της αστάθειας σε καθημερινή κλίμακα.

♦ 3.4.6. Case Study: Οι Εβραίοι της Πάτρας στην Άρτα και το χρέος των 3.000 φιορινιών

CASE STUDY

Στις αρχές της δεκαετίας του 1530, μια επιδρομή χριστιανικών στρατευμάτων στην Πάτρα προκάλεσε αναστάτωση και φυγή. Ανάμεσα σε όσους εγκατέλειψαν την πόλη ήταν και μια ομάδα Εβραίων εμπόρων, οι οποίοι βρήκαν προσωρινό καταφύγιο στην Άρτα. Η εγκατάστασή τους, όμως, δεν άργησε να δημιουργήσει εντάσεις.

Οι νεοαφιχθέντες Πατρινοί έμειναν στην Άρτα πάνω από δώδεκα μήνες. Στο διάστημα αυτό δεν επέζησαν απλώς ως πρόσφυγες· αντίθετα, εντάχθηκαν ενεργά στην τοπική οικονομία: εμπορεύτηκαν μεταξωτά και άλλα αγαθά, έδωσαν και πήραν δάνεια, προχώρησαν σε συνεταιρισμούς και φάνηκαν πρόθυμοι να αξιοποιήσουν κάθε εμπορική δυνατότητα της πόλης.

Οι Εβραίοι της Άρτας τους παρακολουθούσαν με επιφυλακτικότητα. Με την πάροδο του χρόνου ανησύχησαν ότι οι νεοφερμένοι απολάμβαναν τα οφέλη της τοπικής αγοράς χωρίς να συμμετέχουν στα οικονομικά βάρη της κοινότητας. Πράγματι, όταν έφτασε η ώρα της φορολόγησης —οι εβραϊκές κοινότητες πλήρωναν συλλογικά φόρους προς την οθωμανική διοίκηση, κατανέμοντάς τους κατόπιν ανά καχάλ και ανά οικογένεια— οι Πατρινοί αρνήθηκαν να συνεισφέρουν.

Η δικαιολογία τους ήταν απλή: «Δεν είμαστε κάτοικοι της Άρτας· σύντομα θα επιστρέψουμε στην Πάτρα.»

Οι Άρτινοι αντέδρασαν έντονα. Η απάντησή τους, όπως διασώζεται στα *responsa*, είναι αποκαλυπτική: «Αφού εμπορεύονται, δανείζουν και συνεταιρίζονται εδώ, πρέπει να λογίζονται σαν άνθρωποι της πόλης.»

Η υπόθεση έφτασε στον Ραββίνο Βενιαμίν υιό Ματταθία —ίσως την πιο επιδραστική νομική μορφή της Άρτας τον 16ο αιώνα. Μελετώντας τα γεγονότα και εφαρμόζοντας την αρχή ότι όποιος καρπώνεται τα οφέλη μιας κοινότητας οφείλει να συμμετέχει και στα βάρη της, αποφάνθηκε:

 Το δίκιο ανήκει στους Εβραίους της Άρτας.

Οι Πατρινοί, έχοντας κατοικήσει επί έναν ολόκληρο χρόνο στην πόλη και ασκώντας πλήρως τα επαγγέλματά τους εκεί, ήταν υποχρεωμένοι να πληρώσουν τους τοπικούς φόρους — ακόμη κι αν ισχυρίζονταν ότι η παραμονή τους ήταν προσωρινή. Η απόφαση αυτή έθεσε ένα σαφές προηγούμενο για τις εβραϊκές κοινότητες της Ηπείρου και της Αδριατικής: η οικονομική συμμετοχή δεν ήταν προαίρεση, αλλά υποχρέωση όσων ζούσαν και ευημερούσαν εντός της πόλης.

Λίγα χρόνια αργότερα, μια ακόμη σοβαρότερη κρίση ξέσπασε. Οι οθωμανικές αρχές στράφηκαν εναντίον των Εβραίων, ισχυριζόμενες ότι η κοινότητα όφειλε στο κράτος το τεράστιο ποσό των τριών χιλιάδων φιορινιών —ένα σύνολο που για μια επαρχιακή πόλη σαν την Άρτα ισοδυναμούσε με οικονομικό κλονισμό.

Για να μπορέσει να ανταποκριθεί στο χρέος, η κοινότητα αναγκάστηκε να λάβει δραστικά μέτρα. Θεσπίστηκε μια αυστηρή κοινοτική συμφωνία, επικυρωμένη με αφορισμούς, κατάρες και δεσμευτικούς όρκους, με στόχο να διασφαλιστεί ότι κανένα μέλος δεν θα κρύψει την πραγματική του περιουσία. Η διαταγή ήταν ξεκάθαρη: κάθε οικογένεια της κοινότητας όφειλε να αποτιμήσει με ακρίβεια την περιουσία της, και να πληρώσει το ποσοστό που της αναλογούσε στην αποπληρωμή του συνολικού χρέους.

Η πράξη αυτή δείχνει πόσο αυστηρά μπορούσε να λειτουργήσει το εσωτερικό δίκαιο των καχάλ όταν διακυβευόταν η συλλογική επιβίωση. Η κοινότητα δεν δίστασε να επιβάλει οικονομικές υποχρεώσεις με την έσχατη πειθαρχική δύναμη που διέθετε —τον αφορισμό— ώστε να διασώσει την ενότητά της και την υπόστασή της έναντι των οθωμανικών αρχών. Από την υπόθεση αυτή, οι ιστορικοί αντλούν μια πολύ σημαντική διαπίστωση:

👉 η κοινότητα της Άρτας διέθετε έναν εξαιρετικά ανεπτυγμένο μηχανισμό οικονομικής αυτορρύθμισης, ικανό να λειτουργήσει ακόμη και υπό ακραία πίεση.

► 3.5. Κληροδοτήματα, κοινοτική φιλανθρωπία και θεσμικές συγκρούσεις

Η εβραϊκή κοινότητα της Άρτας κατά τον 16ο αιώνα διέθετε επίσης έναν από τους πιο ανεπτυγμένους και οργανωμένους μηχανισμούς κοινοτικής φιλανθρωπίας σε ολόκληρη την οθωμανική Ήπειρο. Τα *responsa* αποκαλύπτουν έναν κόσμο όπου τα κληροδοτήματα, οι αφιερώσεις

ακινήτων και τα κεφάλαια που προορίζονταν για φιλανθρωπικούς σκοπούς δεν αποτελούσαν απλώς πράξεις ατομικής ευσέβειας, αλλά θεμέλια της κοινωνικής συνοχής και της διοικητικής λειτουργίας των καχάλ. Τα κληροδοτήματα αυτά, συχνά μεγάλης αξίας, γίνονταν η αφορμή όχι μόνο για γενναιόδωρη κοινωνική μέριμνα αλλά και για μακροχρόνιες συγκρούσεις, που έφταναν μέχρι τα μεγαλύτερα ραββινικά δικαστήρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Hermann Struck "Προσευχόμενος Εβραίος άνδρας" (χαρακτικό, αρχές 20ού αιώνα). Η εικονογράφηση παρουσιάζει λόγιο ραβίνο κατά τη μελέτη και την προσευχή, χαρακτηριστικό τύπο της θρησκευτικής ηγεσίας των εβραϊκών κοινοτήτων.

♦ 3.5.1. Η λειτουργία των κληροδοτημάτων στην Άρτα

Στην κοινότητα της Άρτας, τα κληροδοτήματα (שקדש, heqdesh) αποτελούσαν θεσμικό πυλώνα της δημόσιας ζωής. Οι εύποροι κάτοικοι άφηναν:

- ακίνητα και οικήματα,
- χωράφια ή εργαστήρια,
- χρηματικά κεφάλαια («κρανά»),
- εμπράγματα δικαιώματα με εισόδημα,

τα οποία περνούσαν στο κοινοτικό ταμείο και διοικούνταν από επιτρόπους.

Τα κληροδοτήματα παρήγαν σταθερά έσοδα, απαραίτητα για τη λειτουργία της πόλης:

- συντήρηση συναγωγών και σχολείων,
- μισθοδοσία ιεροδιδασκάλων,
- αγορά βιβλίων Τορά,
- ελεημοσύνη σε φτωχούς, ορφανά ή χήρες,
- ενίσχυση φτωχών νυμφών (hakhnasat kallah).

Η συχνότητα με την οποία τα responsa μνημονεύουν τέτοιες δωρεές δείχνει ότι η Άρτα διέθετε όχι απλώς φιλανθρωπική κουλτούρα, αλλά μια οργανωμένη θεσμική οικονομία φιλανθρωπίας, η οποία διαπερνούσε ολόκληρη την κοινωνική δομή.

Όπως σημειώνει το άρθρο, τα κληροδοτήματα αποτελούσαν τόσο σημαντικό μέρος της καθημερινής λειτουργίας της κοινότητας, ώστε η οικονομική ευημερία ή δυσλειτουργία των καχάλ επηρεαζόταν άμεσα από τον τρόπο διαχείρισής τους.

♦ 3.5.2. Τα μεγάλα κληροδοτήματα (Οβαντία, Φλίτσερ κ.ά.)

Μέσα στον 16ο αιώνα δύο κληροδοτήματα ξεχωρίζουν τόσο για την οικονομική τους σημασία όσο και για τις συγκρούσεις που προκάλεσαν.

α) Το κληροδοτήμα του Ρ' Αβραάμ Οβαντία

CASE STUDY

Το κληροδοτήμα του Ρ' Αβραάμ Οβαντία και οι συγκρούσεις των καχάλ (16ος αι.)

Ο Ρ' Αβραάμ Οβαντία, σεφαραδίτης λόγιος υψηλού κύρους, είχε αφήσει στην κοινότητα της Άρτας ένα από τα σημαντικότερα κληροδοτήματα του 16ου αιώνα: ένα μεγάλο ακίνητο, κεφάλαια προς επένδυση και εισοδήματα που προορίζονταν αποκλειστικά για φιλανθρωπικούς σκοπούς. Ο ίδιος όρισε ρητά ότι τα έσοδα πρέπει να μοιράζονται μόνο στις δύο καχάλ με τις

οποίες συνεργαζόταν εν ζωή – τους Τωσάβιμ (Ρωμανιώτες) και την καχάλ Πούλια.

Μετά τον θάνατό του, ξέσπασαν μακροχρόνιες διαμάχες μέσα στην κοινότητα σχετικά με:

- ποια καχάλ είχε δικαίωμα στη διαχείριση του κληροδοτήματος,
- αν άλλες καχάλ δικαιούνταν συμμετοχή στα έσοδα,
- αν η επιθυμία του διαθέτη μπορούσε να τροποποιηθεί,
- πώς θα μοιραζόταν στην πράξη το σημαντικό αυτό εισόδημα.

Η σύγκρουση έφθασε ως την Κωνσταντινούπολη. Η κοινότητα απευθύνθηκε στον κορυφαίο νομικό της εποχής, Ρ' Ισραέλ αλ-Νακκάς, ο οποίος, μελετώντας τα έγγραφα και τις μαρτυρίες πέντε ραββίνων της Άρτας, κατέληξε σε τρεις δεσμευτικές αποφάσεις:

A. Η επιθυμία του διαθέτη είναι απολύτως δεσμευτική· το κληροδότημα ανήκει μόνο στις καχάλ Τωσάβιμ και Πούλια.

B. Καμία άλλη καχάλ δεν έχει δικαίωμα συμμετοχής στα έσοδα.

Γ. Παραβίαση της διαθήκης συνεπάγεται αφορισμό.

Η γνωμοδότηση αποτέλεσε σημείο αναφοράς και καθόρισε επί δεκαετίες τις σχέσεις των καχάλ και τη διαχείριση της κοινοτικής περιουσίας. Το επεισόδιο δείχνει την ένταση των ενδοκοινοτικών ανταγωνισμών, αλλά και το υψηλό επίπεδο θεσμικής οργάνωσης και νομικής κουλτούρας της εβραϊκής κοινότητας της Άρτας.

β) Το κληροδότημα του Μανούχ Φλίτσερ

CASE NOTE

Το κληροδότημα του Μανούχ Φλίτσερ και ο ρόλος του στη φιλανθρωπία της Άρτας

Ανάμεσα στα κληροδοτήματα του 16ου αιώνα, ιδιαίτερη θέση κατέχει εκείνο του Μανούχ Φλίτσερ – από τα παλαιότερα και πιο σταθερά ως προς την απόδοση. Η περιουσία Φλίτσερ αποτελούνταν κυρίως από ένα ακίνητο με σταθερό εισόδημα, το οποίο είχε αφιερωθεί εξ ολοκλήρου στην ενίσχυση των φτωχών της κοινότητας.

Οι ραββινικές πηγές μνημονεύουν τόσο συχνά το κληροδότημα, ώστε οι λόγιοι της εποχής αναφέρονται σε αυτό απλώς ως «η περιουσία του Φλίτσερ» — μια ένδειξη του πόσο κεντρικό ρόλο είχε αποκτήσει στην κοινωνική ζωή της Άρτας.

Τα έσοδα του κληροδοτήματος χρησιμοποιούνταν για:

- τακτική ενίσχυση άπορων οικογενειών,
- βοήθεια σε ορφανά και χήρες,
- κάλυψη βασικών αναγκών κατά τις περιόδους κρίσης,
- υποστήριξη προσωρινών προσφύγων και ξένων φτωχών.

Σε αντίθεση με άλλα κληροδοτήματα που προκάλεσαν μακροχρόνιες διαμάχες, η περιουσία Φλίτσερ φαίνεται να λειτουργούσε με σχετική σταθερότητα και χωρίς σοβαρές διεκδικήσεις από τις καχάλ. Το γεγονός αυτό υπογραμμίζει τη σημασία του ως θεσμού ευεργεσίας: αποτελούσε έναν από τους πιο συνεπείς και αξιόπιστους πόρους του κοινοτικού ταμείου φιλανθρωπίας.

♦ 3.5.3. Φιλανθρωπία προς φτωχούς, νύφες, ορφανά και ξένους

Τα κληροδοτήματα τροφοδοτούσαν ένα πολύπλευρο σύστημα πρόνοιας, το οποίο περιελάμβανε:

— Φτωχούς της κοινότητας

Εξασφάλιζαν σταθερή ελεημοσύνη, συχνά σε εβδομαδιαία ή μηνιαία βάση.

— Φτωχές νύφες

Η βοήθεια προς τις νύφες αποτελούσε μία από τις σημαντικότερες μορφές φιλανθρωπίας. Τα χρήματα χρησιμοποιούνταν για προίκες, ρουχισμό, απαραίτητα οικιακά είδη, ακόμη και κάλυψη ενοικίου.

— Ορφανά και χήρες

Οι κληρονομικές υποθέσεις συχνά έδειχναν την ανάγκη οικονομικής στήριξης παιδιών που έμεναν χωρίς κηδεμονία.

— Ξένους και πρόσφυγες

Εντυπωσιακό είναι το εύρος της κοινοτικής αλληλεγγύης: ορισμένα κληροδοτήματα προέβλεπαν ρητά ότι τα χρήματα έπρεπε να δίνονται και σε φτωχούς που φτάνουν στην Άρτα από άλλες πόλεις, όπως πρόσφυγες

από την Απουλία. Η διάταξη αυτή είναι μοναδική για επαρχιακή κοινότητα και υποδηλώνει ευρύτητα πνεύματος και σημαντική οικονομική δυνατότητα.

♦ 3.5.4. Το κατάστιχο εκτιμήσεων (יְכַרְז עֲרֵכִין) και η διοικητική πρακτική

ΘΕΣΜΙΚΟ ΕΓΓΡΑΦΟ

Το «Πίνκας Ερέχιν» – Κατάστιχο εκτιμήσεων περιουσίας

Για να διαχειριστεί αποτελεσματικά τα κληροδοτήματα και να κατανείμει δίκαια τους φόρους στα μέλη της, η εβραϊκή κοινότητα της Άρτας δημιούργησε ένα ειδικό διοικητικό εργαλείο: το Πίνκας Ερέχιν (יְכַרְז עֲרֵכִין) – Κατάστιχο εκτιμήσεων περιουσίας.

Στο βιβλίο αυτό καταγράφονταν:

- η οικονομική κατάσταση κάθε οικογένειας,
- η αξία της ακίνητης και κινητής περιουσίας,
- οι υποχρεώσεις προς τα κοινοτικά βάρη,
- τα χρέη ή οι οφειλές προς κληροδοτήματα,
- η συμμετοχή σε φιλανθρωπικά ταμεία και κοινές δαπάνες.

Το κατάστιχο αυτό αποτέλεσε τον θεμέλιο λίθο της κοινοτικής γραφειοκρατίας. Χρησιμοποιήθηκε ακόμη και σε περιόδους κρίσης, όπως στην υπόθεση του «χρέους των τριών χιλιάδων φιορινιών», όταν η κοινότητα, υπό την απειλή κυρώσεων από τις οθωμανικές αρχές, υποχρέωσε όλα τα μέλη –με αφορισμούς και δεσμευτικούς όρκους– να δηλώσουν και να εκτιμήσουν με ακρίβεια την περιουσία τους.

Η ύπαρξη και η λειτουργία του Πίνκας Ερέχιν αποκαλύπτει το υψηλό επίπεδο διοικητικής οργάνωσης και οικονομικής διαφάνειας της Άρτας, ιδιαίτερα εντυπωσιακό για μια επαρχιακή κοινότητα του 16ου αιώνα.

♦ 3.5.5. Δικαστικές συγκρούσεις ανάμεσα στις καχάλ για τον έλεγχο των πόρων

Τα κληροδοτήματα, έχοντας ουσιαστική οικονομική και κοινωνική σημασία, έγιναν συχνά πηγή έντονων αντιπαραθέσεων. Οι διαμάχες αφορούσαν:

- ποια καχάλ είχε δικαίωμα στη διαχείριση ενός ακινήτου,
- πώς θα μοιράζονταν τα έσοδα,
- αν ο διαθέτης είχε το δικαίωμα να ευνοήσει συγκεκριμένη καχάλ εις βάρος άλλων,
- πώς αντιμετωπίζονται οι εσωτερικές ανισότητες.

Οι συγκρούσεις αυτές δεν είναι ένδειξη διάλυσης αλλά ενεργής κοινοτικής λειτουργίας: οι καχάλ διέθεταν νομική προσωπικότητα, είχαν τη δική τους περιουσία και διεκδικούσαν δικαιώματα μέσα από θεσμούς. Σε αρκετές περιπτώσεις, οι συγκρούσεις κλιμακώθηκαν και έφθασαν στη Θεσσαλονίκη, στην Κωνσταντινούπολη κι ακόμα και σε μεγάλους ραββίνους με πανβαλκανική επιρροή.

Απεικόνιση Εβραίου άνδρα και γυναίκας σε οθωμανικό περιβάλλον· ρομαντική ενδυματολογική παράσταση 19ου αιώνα, που αποδίδει την εμφάνιση και την καθημερινότητα σεφαραδίτικων κοινοτήτων της Ανατολικής Μεσογείου.

♦3.5.6. Η γνωμοδότηση του Ρ' Ισραέλ αλ-Νακκάς για το κληροδότημα Οβαντία

Η υπόθεση του κληροδοτήματος του Ρ' Αβραάμ Οβαντία, η οποία παρουσιάστηκε αναλυτικά στο § 3.5.2 ως χαρακτηριστικό case study των κοινοτικών εντάσεων της Άρτας, κορυφώθηκε με την προσφυγή της κοινότητας στον κορυφαίο νομικό της εποχής, Ρ' Ισραέλ αλ-Νακκάς. Στο σημείο αυτό εξετάζεται πλέον όχι η ιστορία της διαμάχης, αλλά η τελική νομική γνωμοδότηση, η οποία καθόρισε για δεκαετίες τις σχέσεις ανάμεσα στις καχάλ και τον τρόπο διαχείρισης της κοινοτικής περιουσίας. Ο αλ-Νακκάς κατέληξε σε τρεις κατηγορηματικές αποφάσεις:

Α. Η επιθυμία του διαθέτη είναι δεσμευτική Εφόσον ο Οβαντία όρισε δύο συγκεκριμένες καχάλ, η επιθυμία του πρέπει να εφαρμοστεί κατά γράμμα.

Β. Καμιά άλλη καχάλ δεν έχει δικαίωμα συμμετοχής Οι καχάλ Σικελίας και Καλαβρίας αποκλείονται πλήρως από τα έσοδα.

Γ. Παραβίαση της διαθήκης συνεπάγεται αφορισμό Η αυστηρότητα της απόφασης δείχνει το μέγεθος της υπόθεσης και τον κίνδυνο διάσπασης της κοινότητας.

Η γνωμοδότηση αυτή αποτέλεσε σημείο αναφοράς και καθόρισε για δεκαετίες τη διαχείριση της κοινοτικής περιουσίας και τις σχέσεις μεταξύ των καχάλ.

Το Ισραηλιτικό Δημοτικό Σχολείο Άρτας, δίπλα στη Συναγωγή, όπου διδάσκονταν η ελληνική και η εβραϊκή γλώσσα, το 1946.

♦ 3.5.7. Η άγνωστη τοπογραφία των κληροδοτημάτων – ένα κενό που εξηγείται

Παρά την εντυπωσιακή πληθώρα πληροφοριών που διασώζουν τα responsa για τη λειτουργία, τη διαχείριση και τις διαμάχες γύρω από τα κληροδοτήματα της Άρτας, καμία διαθέσιμη πηγή δεν προσδιορίζει την ακριβή τοποθεσία τους μέσα στην πόλη. Τα ραββινικά κείμενα εστιάζουν αποκλειστικά στη νομική φύση και στη διανομή των εσόδων, όχι στην τοπογραφία· τα οθωμανικά κατάστιχα, από την άλλη, καταγράφουν τους εβραϊκούς μαχαλάδες αλλά δεν διαχωρίζουν την ιδιωτική από την κοινοτική περιουσία. Έτσι, τα ακίνητα που αποτελούσαν τα μεγάλα κληροδοτήματα –του Οβαντία, του Φλίτσερ και άλλων– παραμένουν τοπογραφικά ανώνυμα.

Ωστόσο, το ιστορικό πλαίσιο επιτρέπει μια εύλογη προσέγγιση: δεδομένου ότι όλα τα εβραϊκά επαγγέλματα, τα εργαστήρια και οι εμπορικές δραστηριότητες ήταν συγκεντρωμένα στους εβραϊκούς συνοικισμούς νότια του κάστρου, είναι εξαιρετικά πιθανό ότι τα περισσότερα κληροδοτήματα βρισκόντουσαν μέσα σε αυτή τη ζώνη, κοντά στους παραγωγικούς χώρους και στη συνοικιακή ζωή. Αν και η ακριβής θέση τους δεν μπορεί να ταυτιστεί, η σημασία τους για την κοινοτική οικονομία και για τη φιλανθρωπική οργάνωση της Άρτας είναι απολύτως σαφής: αποτέλεσαν τον πυρήνα ενός συστήματος κοινωνικής πρόνοιας που λειτουργούσε συνεχώς καθ' όλο τον 16ο αιώνα, ακόμη κι αν τα υλικά ίχνη τους χάθηκαν μέσα στον χρόνο.

► 3.6. Θρησκευτική ζωή και ραββινικές προσωπικότητες της εβραϊκής κοινότητας της Άρτας

Αν και η Άρτα του 16ου αιώνα ήταν μια επαρχιακή πόλη, η εβραϊκή της κοινότητα διέθετε αξιοσημείωτο θρησκευτικό δυναμισμό. Τα responsa του πρώτου μισού του αιώνα επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε από κοντά τον τρόπο με τον οποίο οι κάτοικοι ζούσαν, ερμήνευαν και διαχειρίζονταν τον θρησκευτικό τους βίο· έναν βίο πολυφωνικό, με παράλληλες παραδόσεις και με ιδιαίτερη σύνδεση προς τα μεγάλα πνευματικά κέντρα της εποχής.

♦ 3.6.1. Οι συναγωγές της Άρτας και οι λατρευτικές παραδόσεις

Αν και καμία οθωμανική διοικητική πηγή δεν περιγράφει τις συναγωγές της Άρτας, τα responsa μαρτυρούν καθαρά ότι η κοινότητα δεν ήταν θρησκευτικά ομοιογενής. Οι ρωμανιώτες Tosavim, οι ιταλιώτες από Καλαβρία, Σικελία και Πούλια, και η μικρή ομάδα των Ispanya διατηρούσαν διαφορετικές λειτουργικές πρακτικές. Οι Tosavim (Ρωμανιώτες) τελούσαν

λειτουργία σύμφωνα με την αρχαιότερη ελληνόφωνη ρωμανιώτικη παράδοση. Οι Kalabriya, Sicilia και Puglia διατηρούσαν λειτουργικά στοιχεία από τις κοινότητες της Νότιας Ιταλίας. Οι Ispanya χρησιμοποιούσαν στοιχεία της σεφαραδίτικης τάξης. Αυτές οι διαφορές φαίνονται σε υποθέσεις όπου:

- πιστοί παραπονούνται ότι ένας ιεροδιδάσκαλος «παρέκκλινε» από την καθιερωμένη τάξη των δικών τους καχάλ,
- προκύπτουν διαφωνίες για το ποια μελωδία πρέπει να χρησιμοποιηθεί σε ειδικές προσευχές,
- συζητείται αν μια κοινή τελετή (π.χ. γάμος ή μνημόσυνο) οφείλει να ακολουθήσει τον ρωμανιώτικο ή τον σεφαραδίτικο τύπο.

«Τα ερείπια της καταστραφείσης από τους Γερμανούς Συναγωγής “Γρέκα” στην Άρτα, όπως ήταν το 1946. Η Συναγωγή “Γκρέκα” οικοδομήθηκε τον 15ο αι., ξαναχτίστηκε το 1852 και ανακαινίστηκε στις 18 Μαρτίου του 1882. Φάνταζε σαν μικρό παλάτι πάνω σε ύψωμα, μπροστά στο βυζαντινό κάστρο, με σημείο εδαφικής αναφοράς τον μεγάλο φοίνικα. Για να περάσεις την περίτεχνη πέτρινη πύλη, έπρεπε να ανέβεις επτά ημικύκλια σκαλοπάτια. Στους πλάγιους μεγάλους τοίχους σε σειρά, με ίση απόσταση και ψηλά, μετρούσες τα επτά παράθυρα. Σήμερα δεν υπάρχει τίποτα». ΧΡΟΝΙΚΑ, τχ. 54, Δεκέμβριος 1982.

Αν και δεν γνωρίζουμε αν υπήρχαν ξεχωριστές συναγωγές για όλες τις καχάλ, το υλικό δείχνει τουλάχιστον δύο λειτουργικούς χώρους,

πιθανότατα περισσότερους. Η λατρευτική ζωή της πόλης ήταν έτσι ένα μωσαϊκό παραδόσεων, καθεμιά με τη δική της ιστορία.

♦ 3.6.2. Ραββινική ηγεσία και πνευματικοί δεσμοί

Η Άρτα διέθετε δικούς της ραββίνους και δικαστές (*dayanim*), οι οποίοι χειρίζονταν τα καθημερινά ζητήματα της κοινότητας: προίκες, διαζύγια, όρκους, οικονομικές διαφορές και μικροδικαστικές υποθέσεις. Όταν όμως κάποιο ζήτημα υπερέβαινε τα τοπικά όρια, οι Άρτινοί απευθύνονταν σε μεγαλύτερα πνευματικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στα *responsa* εμφανίζονται γνωμοδοτήσεις κορυφαίων νομικών της εποχής, όπως του Μπενιαμίν μπεν Μοσέ (Άρτα), του Σαμουήλ ντε Μεντέζα (Θεσσαλονίκη), του Γιώσεφ Τάιτσακ (Κωνσταντινούπολη), του Μωυσή Αλμουσνίνο και άλλων σημαντικών μορφών του σεφαραδίτικου κόσμου. Το γεγονός ότι η κοινότητα απευθυνόταν σε αυτούς τους δασκάλους δείχνει αφενός ότι η Άρτα ήταν πλήρως ενταγμένη στον ευρύτερο χώρο του οθωμανικού εβραϊσμού και αφετέρου ότι διέθετε υψηλό επίπεδο θεσμικής οργάνωσης, ώστε να αναζητά εξωτερική νομολογία όταν απαιτούνταν.

Παράλληλα, μέσα από τις υποθέσεις των *responsa* διακρίνεται η ενεργός δράση των ντόπιων ραββίνων, πολλοί από τους οποίους αναφέρονται μόνο έμμεσα αλλά συμμετέχουν ως διαιτητές και κριτές σε δεκάδες περιστατικά.

Στις αρχές του 16ου αιώνα η Άρτα διέθετε μια αξιόλογη και πολυεθνική ραββινική ηγεσία. Μεταξύ των σημαντικότερων ραββίνων συγκαταλέγονται ο Ρ' Σαλωμών υιός Ρ' Σαμουήλ, σεφαραδίτης λόγιος και πεθερός του Ρ' Βενιαμίν υιού Ματταθία· ο ρωμανιώτης Ρ' Κάλεβ υιός Ιωάννη, ένας από τους σημαντικότερους ραββίνους της Ελλάδας, ο οποίος υπηρέτησε και στην Κέρκυρα· και ο Ρ' Βενιαμίν υιός Σαμαρία (Πάπο), εξέχων ρωμανιώτης διδάσκαλος που έζησε και στην Τρίκαλα και υπήρξε δάσκαλος του Ρ' Σμουέλ Κελάι. Το έτος 1521 μνημονεύονται επίσης ως ραββίνοι της πόλης οι Ρ' Αβραάμ Οβαντία ο Σεφαραδίτης, Ρ' Σαλώμ ο Ιεροσολυμίτης, Ρ' Αβραάμ υιός Ρ' Μενάχεμ Ρόσο, Ρ' Δαβίδ Σαφρνά (ή Σαφερνά), Ρ' Βενιαμίν Φιλόσοφος, Ρ' Ναχούμ ο Γραφέας και Ρ' Σαββαταί υιός Ρ' Μωυσή Ρόσο ο Γραφέας. Από το 1529 προστίθεται στους διδασκάλους της Άρτας και ο Ρ' Ισαάκ υιός Ρ' Σαββαταί ο Κοέν (Κατς).

Μετά τον θάνατο πολλών μεγάλων ραββίνων της πόλης στις δεκαετίες 1520–1530, δεσπόζουσα μορφή της ρωμανιώτικης πνευματικής ζωής στην Άρτα αναδεικνύεται ο Ρ' Βενιαμίν υιός Ματταθία. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1530 θεωρείται ο κορυφαίος ραββίνος των Ρωμανιωτών της πόλης, με μεγάλη επιρροή στις κοινοτικές υποθέσεις και καθοριστική

συμμετοχή σε πολλές διαμάχες. Η παρουσία του, όπως και η ποικιλία των δασκάλων της περιόδου, αποδεικνύουν ότι η Άρτα δεν διέθετε μόνο εμπορική και οικονομική ζωή, αλλά και μια έντονα αναπτυγμένη πνευματική και νομική παράδοση, η οποία την έφερε σε διαρκή διάλογο με τα μεγαλύτερα εβραϊκά κέντρα της Αυτοκρατορίας.

William P. Sherlock, 'Εβραίος ραβίνος' (19ος αιώνας). Λιθογραφία που παρουσιάζει ραβινική μορφή με επίσημα ενδύματα, ενδεικτική της θρησκευτικής ηγεσίας και της κοινωνικής θέσης των ραβίνων στις εβραϊκές κοινότητες.

♦ 3.6.3. Θρησκευτικές εντάσεις και ζητήματα κύρους

Η συνύπαρξη πολλαπλών καχάλ στην Άρτα δεν ήταν πάντοτε ειρηνική, καθώς κάθε ομάδα επιδίωκε να διατηρήσει τα δικά της έθιμα, τη δική της λατρευτική παράδοση και τη δική της δικαστική εξουσία. Στα responsa και σε μεταγενέστερες πηγές καταγράφονται πολλές εντάσεις που αφορούν το κύρος, τη δικαιοδοσία και τη νομιμότητα των αποφάσεων των επιμέρους καχάλ. Οι διαφωνίες συχνά επικεντρώνονταν στο ποια ομάδα είχε το δικαίωμα να διορίσει ραββίνο, ποια λειτουργική τάξη έπρεπε να ακολουθείται όταν συμμετείχαν μέλη διαφορετικών καχάλ, καθώς και σε

καταγγελίες για ιεροδιδασκάλους ή δικαστές που κατηγορούνταν ότι «καινοτομούν» ή αλλοιώνουν καθιερωμένα έθιμα.

Από αυτές τις εντάσεις ξεχωρίζουν δύο μεγάλες συγκρούσεις που σημάδεψαν την πόλη κατά την πρώτη μισή του 16ου αιώνα. Η πρώτη αφορά την αυτονομία των καχάλ Καλαβρίας και Σικελίας: η καχάλ Καλαβρίας είχε θεσπίσει κανονισμό που απαγόρευε στα μέλη του να εγκαταλείπουν την καχάλ ή να απευθύνονται σε άλλη ομάδα για δικαστική κρίση, αλλά αρκετοί εγκατέλειψαν τη δική τους ομάδα και εντάχθηκαν στην καχάλ Σικελίας. Η άρνηση των Σικελιανών να τους αποπέμψουν οδήγησε σε παρατεταμένη κρίση, η οποία παραπέμφθηκε στον Ρ' Δαβίδ Χάβιβ Κοέν (Ραδάκ). Ο Ραδάκ διατύπωσε το θεμελιώδες νομικό συμπέρασμα ότι κάθε καχάλ αποτελεί «ξεχωριστή πόλη» με πλήρη αυτονομία και δεν είναι υποχρεωμένος να υπακούει στην πλειοψηφία των άλλων ομάδων. Η γνωμοδότηση αυτή διαμόρφωσε τον τρόπο λειτουργίας των καχάλ σε όλη την ύστερη οθωμανική περίοδο.

Η δεύτερη σημαντική διαμάχη αφορά τον κανονισμό μνηστείας, την “Τάκανατ Αρούσοτ”.

ΘΕΣΜΙΚΟΣ ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΣ

Η “Τάκανατ Αρούσοτ” στην Άρτα του 16ου αιώνα

Η Τάκανατ Αρούσοτ («Κανονισμός Μνηστείας») αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους κοινοτικούς κανονισμούς που διαμόρφωσαν τη θρησκευτική και κοινωνική ζωή της Άρτας τον 16ο αιώνα.

Ο κανονισμός απαγόρευε στον μνηστήρα να επισκέπτεται τη μνηστή του μέχρι την τέλεση του γάμου — μέτρο που θεωρήθηκε αναγκαίο για την προάσπιση της οικογενειακής τιμής και την αποφυγή σκανδάλων.

Στην Άρτα, οι καχάλ Τωσάβιμ (Ρωμανιώτες), Καλαβρίας και Σικελίας αποδέχθηκαν πλήρως την εφαρμογή του. Αντίθετα, η καχάλ Πούλια αρνήθηκε να εγκαταλείψει το παλαιό ιταλιωτικό έθιμο που επέτρεπε ελεύθερες επισκέψεις κατά τη διάρκεια της μνηστείας.

Η σύγκρουση:

- εξελίχθηκε σε μία από τις μεγαλύτερες διακοινοτικές κρίσεις του 16ου αιώνα,
- έφτασε μέχρι Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινούπολη και Βενετία,

- προκάλεσε παρεμβάσεις από κορυφαίους ραββίνους της οθωμανικής Αυτοκρατορίας,
- ανέδειξε τα βαθιά πολιτισμικά όρια ανάμεσα στις καχάλ της Άρτας.

Η Τάκανατ Αρούσοτ αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα του πώς μια επαρχιακή κοινότητα μπορούσε να δημιουργήσει νομολογία με υπερτοπική σημασία, επηρεάζοντας τον ευρύτερο εβραϊκό κόσμο της εποχής.

Αξιοσημείωτο είναι ότι παρόμοιες, μικρότερης κλίμακας συγκρούσεις συναντούμε σε πολλά responsa. Σε μία χαρακτηριστική περίπτωση, μέλη διαφορετικών καχάλ διαφωνούν για το αν μια τελετουργική ευχή πρέπει να απαγγελθεί σύμφωνα με τη ρωμανιώτικη παράδοση ή με τη νεότερη σεφαραδίτικη τάξη. Το ζήτημα έφτασε σε ραββίνο εκτός Άρτας, ο οποίος κλήθηκε να αποφανθεί ποιο έθιμο υπερισχύει. Παρόμοιες υποθέσεις, αντί να δείχνουν διάσπαση, αποκαλύπτουν τον πολιτισμικό πλούτο και την πολυφωνία της κοινότητας: μια μικρή πόλη στην Ήπειρο, αλλά με εσωτερικές ομάδες που προσπαθούσαν να διατηρήσουν την ιδιαίτερη ταυτότητά τους ενώ συνυπάρχουν στον ίδιο χώρο.

♦ 3.6.4. Θρησκευτική εκπαίδευση και καθημερινή λατρευτική ζωή

Από τις υποθέσεις που αφορούν δασκάλους, πειθαρχία μαθητών ή καθυστερήσεις πληρωμών, προκύπτει ότι στην Άρτα λειτουργούσαν μικρές σχολές Talmud Torah. Η εκπαίδευση των παιδιών φαίνεται οργανωμένη καθώς :

- γονείς διαμαρτύρονται για δασκάλους,
- μαθητές εγκαταλείπουν το σχολείο και οι οικογένειες ζητούν καθοδήγηση,
- συζητήσεις για δίδακτρα έρχονται σε ραββινικά δικαστήρια.

Παράλληλα, η καθημερινή θρησκευτική ζωή — μνημόσυνα, δωρεές, έρανοι, τάματα— φαίνεται έντονη και συνδεδεμένη με την κοινωνική πραγματικότητα. Σε αρκετές υποθέσεις, γυναίκες συμμετέχουν ενεργά σε δωρεές ή σε λατρευτικές υποχρεώσεις της οικογένειας, δείχνοντας την παρουσία τους στην κοινοτική ζωή.

♦ 3.6.5. Η Άρτα ως θρησκευτικό κέντρο στην Ήπειρο

Παρά το μέγεθός της, η Άρτα δεν υπήρξε μια απομονωμένη κοινότητα. Υποθέσεις από την πόλη χρησιμοποιούνται ως παραδείγματα σε responsa

άλλων περιοχών, ενώ ζητήματα που ξεκίνησαν στην Άρτα επανεμφανίζονται ως νομολογιακές αναφορές στη Θεσσαλονίκη ή στην Κωνσταντινούπολη. Αυτό σημαίνει ότι:

- η Άρτα δεν λάμβανε απλώς αποφάσεις· παρήγαγε νομική και θρησκευτική σκέψη,
- οι υποθέσεις της θεωρούνταν αξιόπιστες και αντιπροσωπευτικές από τους κορυφαίους νομικούς της εποχής.

Πρόκειται για ένα επίπεδο πνευματικής παρουσίας που δεν συναντάται σε καμία άλλη μικρή κοινότητα της Ηπείρου τον 16ο αιώνα.

♦ 3.3.6. Μια εξέχουσα μορφή: ο Ραββίνος Βενιαμίν Ζεέβ μπεν Ματαθία

ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑ – ΠΟΡΤΡΕΤΟ

Ο Ραββίνος Βενιαμίν Ζεέβ μπεν Ματαθία (τέλη 15ου – μέσα 16ου αι.)

Ο Βενιαμίν Ζεέβ μπεν Ματαθία αποτελεί μία από τις σημαντικότερες και πιο φωτεινές μορφές της εβραϊκής Άρτας του 16ου αιώνα. Γεννημένος στην πόλη, μεγάλωσε μέσα σε μια από τις πιο δραστήριες και πυκνές κοινότητες της Ηπείρου, όπου η εμπορική ζωή, η μεταξουργία και τα μεσογειακά εμπορικά δίκτυα συνυφαίνονταν με την πνευματική παράδοση. Οι πρώτες πηγές τον παρουσιάζουν να ασχολείται και με το εμπόριο· μια διαδρομή συνηθισμένη σε μια κοινότητα όπου η οικονομία και η θρησκευτική καλλιέργεια βρίσκονταν σε διαρκή αλληλεπίδραση.

Η κοινότητα της Άρτας αναγνώρισε νωρίς τις ικανότητές του και τον ενέταξε στο *beit din*, το ραββινικό δικαστήριο της πόλης. Εκεί ανέλαβε καθοριστικό ρόλο στη ρύθμιση της καθημερινής κοινωνικής ζωής: υποθέσεις προίκας, διαζυγίων, κληρονομιών, εμπορικών διαφορών, δανείων και οικογενειακών εντάσεων. Μέσα από αυτή την καθημερινή τριβή με πραγματικά περιστατικά διαμορφώθηκε ο ιδιαίτερα ανθρώπινος και κοινωνικά ευαίσθητος νομικός του λόγος.

Στις δεκαετίες που ακολούθησαν, ο Βενιαμίν Ζεέβ διεύρυνε τους ορίζοντές του ταξιδεύοντας σε μεγάλα εβραϊκά κέντρα της εποχής: Λάρισα (1528), Κέρκυρα (1530) και στη συνέχεια Βενετία, όπου γνώρισε το σπουδαίο τυπογραφικό περιβάλλον του Daniel Bomberg. Εκεί εκδόθηκε το μνημειώδες έργο του, το *Sefer Binyamin Ze'ev* (1538–1539), το οποίο περιλαμβάνει περίπου 448 *responsa* βασισμένα σε πραγματικές υποθέσεις. Πολλά από αυτά αφορούν την Άρτα και τις γειτονικές πόλεις,

Το έργο ξεχωρίζει όχι μόνο για τον όγκο και τη νομική του ακρίβεια, αλλά και για τη βαθιά ανθρώπινη προσέγγιση του συγγραφέα. Ο Βενιαμίν Ζεέβ εμφανίζεται συχνά εντυπωσιακά προστατευτικός σε ζητήματα κακοποίησης γυναικών, δικαιωμάτων συζύγων, αδικιών στις προίκες ή οικονομικής εκμετάλλευσης—σε βαθμό που συχνά υπερβαίνει τα όρια της νομικής παράδοσης της εποχής. Η σύγχρονη έρευνα (Bornstein-Makovetsky) αναγνωρίζει σε αυτή τη στάση ένα σπάνιο κοινωνικό βλέμμα, που καθιστά το έργο του πολύτιμη μαρτυρία για την καθημερινή ζωή του 16ου αιώνα.

Η διεθνής
βιβλιογραφία, από
την Encyclopaedia
Judaica μέχρι
καταλόγους
δημοπρασιών όπως

της Sotheby's, χαρακτηρίζει το Sefer Binyamin Ze'ev «σημαντική πηγή για τις οικονομικές συνθήκες και τη θρησκευτική ζωή των Εβραίων στην Ελλάδα, την Τουρκία και τη Μικρά Ασία». Η ιδιαίτερη πυκνότητα των υποθέσεων από την Άρτα το καθιστά θεμέλιο λίθο για τη μελέτη της κοινωνικής ιστορίας της πόλης.

Καθώς πλησίαζε το τέλος της ζωής του, ο Βενιαμίν Ζεέβ φαίνεται ότι επέστρεψε στην Άρτα, όπου και πέθανε· για αυτό και όλες οι εγκυκλοπαιδικές αναφορές τον αποκαλούν σταθερά “Benjamin Ze’ev ben Mattathias of Arta”. Η νεότερη έρευνα προτιμά να παραμείνει επιφυλακτική ως προς το τελευταίο του ταξίδι, αλλά συμφωνεί ότι το έργο του αντανακλά με πρωτοφανή καθαρότητα τη ζωή της εβραϊκής κοινότητας της Άρτας – ανεξάρτητα από το πού ακριβώς πέθανε.

Για την ιστορία της Άρτας, ο Βενιαμίν Ζεέβ δεν αποτελεί απλώς έναν μεγάλο νομικό· είναι η πιο ζωντανή πρωτογενής φωνή της πόλης. Το έργο του μας αποκαλύπτει τις ανθρώπινες διαφωνίες, τις έγνοιες, τις κοινωνικές εντάσεις και τις προσδοκίες μιας μικρής κοινότητας του οθωμανικού κόσμου. Μέσα από τα responsa του, η Άρτα του 16ου αιώνα δεν ζωντανεύει ως αφηρημένη ιστορική αναφορά, αλλά ως πραγματική κοινότητα ανθρώπων, με τις δυσκολίες, τις αξίες και τη ζεστασιά της καθημερινής της ζωής.

♦ 3.6.7. Εικόνα μιας ζωντανής θρησκευτικής κοινότητας – Επίμετρο

Όταν συνδυάσει κανείς τα επιμέρους στοιχεία της θρησκευτικής ζωής — τις διαφορετικές λειτουργικές παραδόσεις, τη δράση των τοπικών ραββίνων, τις σχέσεις με τα μεγάλα πνευματικά κέντρα και τις συγκρούσεις για ζητήματα κύρους ή τελετουργίας— προκύπτει μια εικόνα εξαιρετικά δυναμική.

Η Άρτα του 16ου αιώνα δεν ήταν μια μικρή, κλειστή κοινότητα αποκομμένη από τον ευρύτερο εβραϊκό κόσμο· ήταν ένα ζωντανό σημείο μέσα στο δίκτυο των οθωμανικών εβραϊκών κέντρων. Οι καχάλ διατήρησαν την ιδιαιτερότητά τους, αλλά συνέβαλαν επίσης στη διαμόρφωση μιας κοινής πνευματικής κουλτούρας, ενώ οι ραββίνοι της πόλης —και ιδιαίτερα ο Βενιαμίν Ζεέβ— λειτουργούσαν ως θεματοφύλακες της παράδοσης και μεσολαβητές στις ανθρώπινες εντάσεις.

Η θρησκευτική ζωή δεν περιοριζόταν στον χώρο της λατρείας· διαπερνούσε την καθημερινότητα, από τις οικογενειακές σχέσεις έως τις οικονομικές συναλλαγές, από τα μνημόσυνα και τις δωρεές έως τις σχολικές διαμάχες. Όλα αυτά αποτυπώνονται με εντυπωσιακή καθαρότητα στα responsa, δημιουργώντας την πιο πλήρη εικόνα που διαθέτουμε για οποιαδήποτε επαρχιακή εβραϊκή κοινότητα της οθωμανικής Ελλάδας τον 16ο αιώνα.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η Άρτα δεν παρουσιάζεται απλώς ως τόπος κατοίκησης· αποκαλύπτεται ως μια οργανωμένη, πολυφωνική και βαθιά ριζωμένη θρησκευτική κοινότητα, όπου η πίστη, η παράδοση και η καθημερινή ζωή ήταν άρρηκτα συνδεδεμένες. Και χάρη στις πηγές της εποχής —και ιδιαίτερα στο έργο του Βενιαμίν Ζεέβ— μπορούμε να παρακολουθήσουμε αυτή τη ζωή από πολύ κοντά, όπως σε ελάχιστες άλλες κοινότητες του χώρου.

► 3.7. Προσφυγή στα οθωμανικά δικαστήρια, καταδόσεις και βία: οι σκοτεινές όψεις της κοινοτικής ζωής

Η εβραϊκή κοινότητα της Άρτας τον 16ο αιώνα διέθετε ένα ιδιαίτερα ενεργό ραββινικό δικαστήριο, το οποίο ρύθμιζε ζητήματα οικογενειακού, εμπορικού και κοινοτικού δικαίου. Παρ' όλα αυτά, η προσφυγή στα οθωμανικά (μουσουλμανικά) δικαστήρια υπήρξε ένα συνεχές και συχνό φαινόμενο, όπως μαρτυρούν δεκάδες *responsa* της περιόδου. Οι υποθέσεις αυτές φωτίζουν με μοναδικό τρόπο όχι μόνο τη λειτουργία των δύο παράλληλων δικαστικών συστημάτων, αλλά και τα όρια της κοινοτικής συνοχής σε περιόδους έντασης και ανταγωνισμού.

♦ 3.7.1. Η αυστηρότητα των οθωμανικών δικαστηρίων και ο φόβος της τιμωρίας

Οι οθωμανικές αρχές ήταν ιδιαίτερα αυστηρές απέναντι σε Εβραίους που δικάζονταν με βάση το ισλαμικό δίκαιο. Σε μία χαρακτηριστική περίπτωση, Εβραίοι πρόσφυγες από την Ιταλία—νεοφερμένοι στην Άρτα—τιμωρήθηκαν από τον καδή όταν αποκαλύφθηκε ότι τρεις μνηστευμένες νέες γυναίκες είχαν μείνει έγκυες από τους μνηστήρες τους. Το γεγονός αυτό, το οποίο αντιμετωπίστηκε αποκλειστικά από το μουσουλμανικό δικαστήριο, δείχνει πόσο ευάλωτοι ήταν οι Εβραίοι όταν έβγαιναν εκτός των ορίων της κοινοτικής δικαιοσύνης.

Ο φόβος αυτός αποτυπώνεται και σε εμπορικές υποθέσεις. Σε ένα *responsum*, ένας συνétairos βρέθηκε σε κίνδυνο ζωής όταν αποκαλύφθηκε ότι εμπορεύματα που είχε αγοράσει προέρχονταν από κλοπή εις βάρος Οθωμανού αξιωματούχου. Για να προστατευθεί, ζήτησε από τους συνεταίρους του να τον αποζημιώσουν άμεσα, προτού ο αξιωματούχος τον σύρει στο δικαστήριο. Οι συνεταίροι συμφώνησαν: πρώτα να κατευνάσει τον άρχοντα, και έπειτα να δικαστούν μεταξύ τους ενώπιον των ραββίνων.

Παρόμοιες υποθέσεις δείχνουν ότι η οθωμανική δικαιοσύνη ήταν για τους Εβραίους αναγκαία αλλά επικίνδυνη επιλογή, συχνά συνδεδεμένη με την προσπάθεια αποφυγής βαριών ποινών.

♦ 3.7.2. Όταν οι μη Εβραίοι στρέφονταν κατά των Εβραίων

Σε άλλες περιπτώσεις, μη Εβραίοι προσέφευγαν οι ίδιοι κατά Εβραίων στο μουσουλμανικό δικαστήριο. Μία χαρακτηριστική υπόθεση αφορά έναν Εβραίο που διαχειριζόταν εμπορικά κεφάλαια άλλων μελών της κοινότητας. Κατηγορήθηκε ότι τα κεφάλαια δεν επεστράφησαν, και στο εβραϊκό δικαστήριο απέδωσε τις ζημίες στο ότι αναγκάστηκε από τις οθωμανικές αρχές να δανείσει χρήματα σε χωρικούς, καθώς αγόραζε γάλα για να παράγει τυρί. Τα χρήματα αυτά χάθηκαν και ο κατηγορούμενος επιχείρησε να αποδώσει μέρος της ευθύνης στις εξωτερικές πιέσεις της διοίκησης.

Η υπόθεση δείχνει πόσο πολύπλοκη ήταν η σχέση ανάμεσα στην καθημερινή οικονομική ζωή και στην οθωμανική δικαστική εξουσία.

♦ 3.7.3. Η ίδια η κοινότητα ως διάδικος

Περιστασιακά, η ίδια η κοινότητα της Άρτας προσέφευγε στον καδή, ιδίως όταν:

- εξαφανίζονταν Εβραίοι,
- υπήρχαν καταγγελίες για δολοφονίες μελών της κοινότητας,
- ζητούνταν επίσημες έρευνες για περιστατικά βίας.

Η προσφυγή αυτή δεν ήταν σημάδι αδυναμίας του «μπέϊτ ντιν»· αντίθετα, δείχνει τον ρεαλισμό με τον οποίο λειτουργούσε η κοινότητα, γνωρίζοντας ότι μόνο ο καδής είχε τη δυνατότητα να κινητοποιήσει κρατικούς μηχανισμούς.

μπεϊτ ντιν (beit din)

Το εσωτερικό δικαστήριο της εβραϊκής κοινότητας, αποτελούμενο από ραββίνους και λαϊκά μέλη, αρμόδιο για ζητήματα οικογενειακού, εμπορικού και κοινοτικού δικαίου.

♦ 3.7.4. Το φαινόμενο της καταδοσίας (הַיִּסָּרָה) — η μεγαλύτερη πληγή της κοινότητας

Mesirah (הַיִּסָּרָה) – Καταδοσία σε μη εβραϊκές αρχές

Ο όρος mesirah περιγράφει την πράξη κατά την οποία ένας Εβραίος παραδίδει ή καταγγέλλει έναν ομοεθνή του στις μη εβραϊκές αρχές (π.χ. στον καδή ή στη φρουρά), εκθέτοντάς τον σε κίνδυνο φυλάκισης, βίας ή οικονομικής καταστροφής. Στη ραββινική παράδοση θεωρείται από τα βαρύτερα ηθικά και κοινοτικά αδικήματα, επειδή απειλεί την ασφάλεια και τη συνοχή ολόκληρης της κοινότητας.

Ένα από τα πιο επώδυνα φαινόμενα που αναδεικνύουν τα responsa είναι η καταδοσία, δηλαδή η προσφυγή στις μουσουλμανικές αρχές με σκοπό την πίεση ή την εξόντωση ενός ομοεθνή. Οι ραββίνοι της Άρτας περιγράφουν τις πράξεις αυτές ως: «χειρότερες ακόμη και από την ειδωλολατρία».

Πολλοί ισχυροί άνδρες της πόλης απειλούσαν να σύρουν τους αντιδίκους τους στον καδή, να παρουσιάσουν ψευδομάρτυρες ή να στραφούν στη φρουρά της πόλης για να τους φυλακίσουν.

*Δυο εβραϊκά σπίτια στην
οδό Μακρυγιάννη,
(αριστερά) του Μωνσή
Ιερεμία και (δεξιά) του
Βίκτωρα Σαμπά.*

Σε μια χαρακτηριστική περίπτωση, ένας άνδρας δήλωσε: «Θα τους παραδώσω στα χέρια των στρατιωτών και θα πάρω πίσω ό,τι θέλω — και περισσότερο.» Οι ραββίνοι αντέδρασαν με εξαιρετική αυστηρότητα, επιβάλλοντας ποινές αφορισμού και ζητώντας από όλες τις καχάλ να απομονώσουν κοινωνικά τους καταδότες.

♦ 3.7.5. Βία, εκφοβισμός και πλήρης περιφρόνηση του εβραϊκού δικαίου

Τα responsa περιγράφουν επίσης περιστατικά άσκησης ωμής βίας, όπως:

- εισβολές σε σπίτια αντιδίκων,
- αρπαγές περιουσιακών στοιχείων,

- ξυλοδαρμούς,
- απειλές κατά της ζωής.

Σε μία από τις πιο δραματικές υποθέσεις, ένας άνδρας δήλωσε μπροστά σε μάρτυρες: «Ό,τι κι αν αποφασίσουν οι ραββίνοι, εγώ θα το πάρω με το χέρι μου.» Οι ραββίνοι της Άρτας κατέγραψαν το περιστατικό ως παράδειγμα πλήρους κατάλυσης της κοινοτικής τάξης, σημειώνοντας ότι ο δράστης δεν αναγνώριζε καμία εξουσία — ούτε τον καδή ούτε τους ίδιους.

Όπως παρατηρεί ο Κορδώσης, η καταδίκη τέτοιων πρακτικών οικονομικής ή φυσικής αρπαγής έχει βαθιές ρίζες στη βυζαντινή παράδοση. Ήδη από τις αρχές του 13ου αιώνα ο μητροπολίτης Ναυπάκτου Ιωάννης Απόκαυκος στηλιτεύει σε γνωμοδοτήσεις και επιστολές του ανάλογες πράξεις αυθαιρεσίας, όπου ισχυροί επιχειρούν να εκμεταλλευτούν περιστατικά βίας για να σφετεριστούν περιουσίες· η αναφορά αυτή, όπως τονίζει ο Κορδώσης, λειτουργεί ως νομοκανονικό και ιστορικό προηγούμενο, όχι ως ειδική πληροφορία για την Άρτα, και εικονογραφεί τη διαχρονικότητα τέτοιων συμπεριφορών.

Στο ίδιο πνεύμα, σε πιο πρόσφατη μαρτυρία που παραθέτει ο Κορδώσης, μνημονεύεται ότι κάτοικοι επιχειρούσαν να αρπάξουν την περιουσία φονέα «ως εκδίκηση», γεγονός που οδήγησε τη Σύνοδο να αποφασίσει ότι η περιουσία πρέπει να παραμένει «ακολόβυτη» — χωρίς να αφαιρεθεί ή να σφετεριστεί τίποτε. Η μαρτυρία αυτή σώζεται στο περιοδικό Σκουφάς, τ. ΙΔ', τεύχ. 102, και αποτυπώνει ανάγλυφα τον τρόπο με τον οποίο η κοινωνική βία μπορούσε να εξελιχθεί σε οικονομική λεηλασία, φαινόμενο στο οποίο οι ραββίνοι και οι εκκλησιαστικές αρχές επιχειρούσαν να θέσουν όρια. Οι αναφορές αυτές — τόσο τα responsa του 16ου αιώνα όσο και τα παλαιότερα νομοκανονικά παραδείγματα — καθιστούν σαφές ότι η βία και η αυθαιρεσία αποτελούσαν συνεχή απειλή για τη συνοχή της κοινότητας και για τον σεβασμό του εβραϊκού δικαίου, απαιτώντας διαρκή ρυθμιστική παρέμβαση από τους ραββίνους και τους θεσμούς τους.

♦ 3.7.6. Η μεγάλη υπόθεση Χεφέτς Μάλτι: όταν η καταδολίευση έγινε θεσμική κρίση

Η πιο πολύπλοκη από όλες τις υποθέσεις αποτελεί εκείνη της κληρονομιάς της συζύγου του προεστού Χεφέτς Μάλτι. Κατά τον γάμο τους, η γυναίκα είχε φέρει προίκα και περιουσία συνολικής αξίας τετρακοσίων χρυσών νομισμάτων. Μεταξύ των συζύγων υπήρχε σαφής και ειδική συμφωνία: αν εκείνη πέθαινε πρώτη χωρίς να αφήσει παιδιά, ο άνδρας θα λάμβανε μόνο εκατό χρυσά από την περιουσία της, ενώ το υπόλοιπο ποσό θα επέστρεφε

στους νόμιμους κληρονόμους της· αντίστοιχα, αν πέθαινε πρώτος εκείνος άτεκνος, η σύζυγος δεν θα δικαιούνταν περισσότερα από εκατό χρυσά από τη δική του περιουσία.

Ωστόσο, όταν η γυναίκα αρρώστησε βαριά, ο Χεφέτς Μάλτι την εξανάγκασε, με τη συνδρομή δύο μουσουλμάνων οι οποίοι θα λειτουργούσαν ως μάρτυρες ενώπιον του δικαστηρίου, να δηλώσει ότι κληροδοτεί ολόκληρη την περιουσία της στον ίδιο. Μετά τον θάνατό της, οι δύο αυτοί μάρτυρες παρουσιάστηκαν στον καδή και κατέθεσαν υπέρ του άνδρα, με αποτέλεσμα ο καδής να εκδώσει κληρονομητήριο στο όνομά του.

Αργότερα, δύο ξαδέρφια της εκλιπούσας προσέφυγαν εκ νέου στον καδή και, ύστερα από συμβιβασμό, απέσπασαν από τον Χεφέτς Μάλτι ογδόντα χρυσά νομίσματα. Στη συνέχεια, ενώπιον του εβραϊκού δικαστηρίου εμφανίστηκαν οι πραγματικοί κληρονόμοι —οι γαμπροί των ανιψιών της γυναίκας— και δήλωσαν ότι, σύμφωνα με τη συμφωνία, ο άνδρας δικαιούνταν μόνο εκατό χρυσά, ενώ το υπόλοιπο της περιουσίας ανήκε στους κληρονόμους της.

Από την εξέταση της υπόθεσης αποδείχθηκε ότι στα χέρια του Χεφέτς Μάλτι είχαν απομείνει ακόμη διακόσια είκοσι χρυσά νομίσματα από την περιουσία της συζύγου του. Εκείνος, όμως, αρνήθηκε πεισματικά να δικαστεί ενώπιον των ραββίνων της Άρτας, να δεχθεί τη σύσταση τριμελούς δικαστηρίου εκλεκτών δικαστών ή ακόμη και να εκδικαστεί η υπόθεση στην καχάλ, στο οποίο ο ίδιος υπηρετούσε ως προεστός. Αγνόησε όλες τις εκκλήσεις του Ρ' Βενιαμίν υιού Ματταθία, των λοιπών ραββίνων και των προεστών της κοινότητας και περιορίστηκε να απαντήσει προκλητικά: «*Κάντε ό,τι θέλετε*».

Η στάση του έγινε ακόμη πιο προκλητική όταν είπε σε έναν από τους αντιδίκους του «*ας πάει να αγοράσει τους προύχοντες*», υπονοώντας απροκάλυπτα τη δωροδοκία τους. Η περιφρόνηση αυτή προς τους ραββίνους της πόλης, καθώς και η συστηματική προσφυγή στα μουσουλμανικά δικαστήρια με σκοπό την παράκαμψη του εβραϊκού δικαίου, οδήγησαν τους ραββίνους της Άρτας να ζητήσουν τη γνώμη και των ραββίνων της Βενετίας.

Ο Ρ' Βενιαμίν υιός Ματταθία αποφάνθηκε ότι ο Χεφέτς Μάλτι έπρεπε να αντιμετωπιστεί ως βίαιος σφετεριστής (בליעל), ότι άξιζε τιμωρία και αφορισμό, και η γνωμοδότησή του αυτή βρήκε πλήρη υποστήριξη και από τους ραββίνους της Βενετίας.

Η υπόθεση αυτή φανερώνει ότι:

- η κοινοτική ηγεσία δεν ήταν άτρωτη,
- η κατάχρηση εξουσίας απειλούσε την ενότητα των καχάλ,
- και τα ραββινικά δικαστήρια είχαν όρια, ιδίως όταν κάποιος αξιοποιούσε το οθωμανικό σύστημα προς όφελός του.

Οι υποθέσεις των responsa δείχνουν ότι η εβραϊκή κοινότητα της Άρτας δεν ήταν μόνο ένας χώρος θρησκευτικής και κοινωνικής ζωής, αλλά και ένα πεδίο έντονων δικαστικών πρακτικών, όπου:

- το εβραϊκό και το οθωμανικό δίκαιο συνυπήρχαν,
- η δικαστική αυθεντία αμφισβητούνταν,
- οι καταδότες αποτελούσαν πραγματική απειλή,
- η βία και ο εκφοβισμός επηρέαζαν την καθημερινότητα.

Και όμως, παρά τις εντάσεις, η κοινότητα κατάφερε να διατηρήσει τους θεσμούς της, να αντιδράσει, να επιβάλει κυρώσεις και να διαφυλάξει — όσο ήταν δυνατόν — την εσωτερική της συνοχή.

Η κατεστραμμένη μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο Συναγωγή της Άρτας.

<https://jewishmuseum.gr/>

✧ Κεφάλαιο 4. Η εβραϊκή κοινότητα της Άρτας σε σύγκριση με άλλες πόλεις του ελλαδικού χώρου (16ος αιώνας)

► 4.1. Η Άρτα και οι άλλες εβραϊκές κοινότητες της οθωμανικής Ελλάδας

Η εβραϊκή κοινότητα της Άρτας πρέπει να εξεταστεί μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο των εβραϊκών πληθυσμών του ελλαδικού χώρου τον 16ο αιώνα. Η εικόνα που προκύπτει είναι ότι η Άρτα δεν ήταν από τις μεγαλύτερες, αλλά ήταν μία από τις καλύτερα τεκμηριωμένες και πιο συγκροτημένες κοινότητες της οθωμανικής περιφέρειας.

Παρακάτω γίνεται μια συγκριτική αποτίμηση με τις σημαντικότερες κοινότητες.

♦ 4.1.1. Θεσσαλονίκη: το μεγάλο κέντρο – εκτός συγκρίσεως

Κατά τον 16ο αιώνα η Θεσσαλονίκη αποτελεί το σημαντικότερο εβραϊκό κέντρο της Ανατολικής Μεσογείου. Όπως δείχνουν οι μελέτες των Mark Mazower και Devin Naar, δεκάδες χιλιάδες Εβραίοι κατοικούν στην πόλη, κάνοντάς την τη μεγαλύτερη σεφαραδίτικη μητρόπολη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η κοινότητα είναι εντυπωσιακά πολυεθνική: Ρωμανιώτες, Σεφαραδίτες από την Ιβηρική, Πορτογάλοι conversos και μικρές ομάδες Ασκεναζίμ συνυπάρχουν σε ένα δυναμικό μωσαϊκό.

Η ευημερία της πόλης αντανακλάται και στη γραπτή παραγωγή της. Για τον 16ο αιώνα σώζονται εκατοντάδες *responsa*, δεκάδες κοινοτικά βιβλία και πλούσια οθωμανική τεκμηρίωση για μαχαλάδες, συναγωγές και οικονομικές δραστηριότητες, ενώ περιηγητές της εποχής περιγράφουν τη Θεσσαλονίκη ως πόλη όπου ο εβραϊκός πληθυσμός καθορίζει τον οικονομικό ρυθμό. Παράλληλα, οι πολλές συναγωγές — οργανωμένες κατά τόπο προέλευσης — και η δράση λογίων όπως ο Μωυσής Αλμουσνίνο και ο Ιωσήφ Ταϊτσακ αναδεικνύουν τον πνευματικό της πρωταγωνιστικό ρόλο.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η Άρτα δεν μπορεί φυσικά να συγκριθεί μαζί της ως προς το μέγεθος ή την επιρροή: εκεί όπου η Θεσσαλονίκη αριθμεί δεκάδες χιλιάδες Εβραίους και δεκάδες καχάλ, η Άρτα περιορίζεται σε 1.500–1.800 άτομα και σε τέσσερις–πέντε κοινότητες. Ωστόσο, όπως υπογραμμίζει η Leah Bornstein-Makovetsky, οι δύο πόλεις μοιράζονται μια ουσιαδή ομοιότητα: τη συνύπαρξη ρωμανιωτών και σεφαραδιτών σε πολυεθνικές κοινότητες, καθώς και τη χρήση των *responsa* ως κύριας πηγής για την κοινωνική τους ιστορία.

Έτσι, η Θεσσαλονίκη λειτουργεί ως «μεγάλο μέτρο σύγκρισης» όχι λόγω κλίμακας, αλλά επειδή και οι δύο πόλεις εμφανίζουν κοινή δομή κοινοτικής οργάνωσης — μια δομή σπάνια για τον ελλαδικό χώρο του 16ου αιώνα.

Γαμήλιο συμβόλαιο (Ketubbah) της εβραϊκής κοινότητας Αρτας, με χαρακτηριστική τοπική διακόσμηση – Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος.

♦ 4.1.2. Κωνσταντινούπολη: κεντρικότητα και πολυεθνικότητα

Η Κωνσταντινούπολη του 16ου αιώνα βρίσκεται στην κορυφή της οθωμανικής εβραϊκής ιεραρχίας. Τα φορολογικά defter της περιόδου 1540–1545, αλλά και η Encyclopaedia Judaica, καταγράφουν δεκάδες χιλιάδες Εβραίους στην πρωτεύουσα, μία από τις μεγαλύτερες κοινότητες της Ανατολής. Η σύνθεσή της είναι εξαιρετικά ποικιλόμορφη: Ρωμανιώτες, Σεφαραδίτες, Ιταλιώτες, Ασkenaζίμ και Πορτογάλοι συγκροτούν ένα πολυεθνικό σύνολο που συνεχώς ανανεώνεται από τις μετακινήσεις της Δύσης.

Αυτή η πολυμορφία αποτυπώνεται στα responsa κορυφαίων ραββίνων — του Γιώσεφ Ταΐτσακ, του Σαμουήλ ντε Μεντέζα, του Μωυσή Αλμουσνίνο και του Ναχμιά— τα οποία αντανακλούν μια κοινότητα με έντονη πνευματική ζωή και διαρκή νομικό διάλογο. Όπως σημειώνει ο Jacob Barnai,

καμία άλλη πόλη της Αυτοκρατορίας δεν διέθετε τόσους ραββίνους με επιρροή σε όλο το βαλκανικό χώρο.

Οι συναγωγές της πρωτεύουσας ήταν πολυάριθμες και οργανωμένες κατά τόπο προέλευσης — μοντέλο που εμφανίζεται, σε μικρότερη κλίμακα, και στην Άρτα. Η Κωνσταντινούπολη διέθετε επίσης πολύπλοκους θεσμούς, όπως *pinkasim*, κοινοτικά ταμεία και ένα εκτεταμένο δίκτυο σχολείων, δείγμα υψηλής θεσμικής οργάνωσης.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η Άρτα μπορεί να ιδωθεί ως «μικρογραφία» της πρωτεύουσας: μικρή σε μέγεθος, αλλά με παρόμοια δομή. Φιλοξενούσε πολλούς καχάλ με διαφορετικές παραδόσεις, διατηρούσε ποικιλία εθίμων και διατηρούσε στενή επαφή με τα μεγάλα πνευματικά κέντρα. Συχνά μάλιστα προσέφευγε στην Κωνσταντινούπολη για νομικές γνωματεύσεις, στοιχείο που —όπως παρατηρεί η Leah Bornstein-Makovetsky— αποκαλύπτει τον βαθμό ενσωμάτωσής της στον οθωμανικό εβραϊκό κόσμο.

Έτσι, η Κωνσταντινούπολη λειτουργεί ως «κέντρο βάρους», ενώ η Άρτα μοιράζεται μαζί της τη διαρθρωτική ποικιλομορφία, τη νομική κουλτούρα και την πρόθεση θεσμικής οργάνωσης — στοιχεία που την καθιστούν μία από τις πιο ανεπτυγμένες κοινότητες της οθωμανικής περιφέρειας τον 16ο αιώνα.

♦ 4.1.3. Χαλκίδα: η πιο συγκρίσιμη πόλη

Από όλες τις μικρές εβραϊκές κοινότητες της οθωμανικής Ελλάδας, η Χαλκίδα είναι ίσως η πιο συγκρίσιμη με την Άρτα — όχι στο μέγεθος ή στην πολυπλοκότητα, αλλά στο είδος των διαθέσιμων πηγών. Σύμφωνα με την έρευνα του Steven Bowman και του Moses Gaster, η κοινότητα της Χαλκίδας τον 16ο αιώνα ήταν μικρή, αποτελούμενη κυρίως από Ρωμανιώτες αλλά και ορισμένες οικογένειες Σεφαραδιτών που εγκαταστάθηκαν εκεί μετά το 1492.

Σε αντίθεση με τη Θεσσαλονίκη ή την Κωνσταντινούπολη, οι πηγές για τη Χαλκίδα είναι περιορισμένες, αλλά αξιοσημείωτης αξίας. Ορισμένα *responsa* —κυρίως από τη σχολή της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης— αναφέρονται σε οικογενειακές και κληρονομικές υποθέσεις της πόλης, προσφέροντας σποραδικές αλλά χρήσιμες ματιές στην καθημερινή της ζωή. Τα οθωμανικά κατάστιχα που έχουν σωθεί (αναφερόμενα ενδεικτικά από τον Halil İnalçık) επιβεβαιώνουν την ύπαρξη μιας μικρής αλλά σταθερής κοινότητας, χωρίς όμως το επίπεδο λεπτομέρειας που παρέχει το TT 350 της Άρτας για το 1564.

Η εσωτερική οργάνωση της Χαλκίδας φαίνεται σαφώς απλούστερη. Δεν υπάρχει καμία ένδειξη για πολλές καχάλ ή για την πολυφωνία που χαρακτηρίζει την Άρτα. Η λειτουργική ζωή ήταν πιο ομοιογενής, ενώ η ραββινική δραστηριότητα περιορισμένη, με την πόλη να εξαρτάται έντονα από νομικές γνωμοδοτήσεις άλλων κέντρων.

Άρτα. Θήκη τάλλιτ από βιολέ βελούδο, με βαμβακερό κέντημα και παράσταση των Πλακών του Νόμου· Συλλογή Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος.

Η σύγκριση με την Άρτα είναι αποκαλυπτική. Όπως σημειώνει η Leah Bornstein-Makovetsky, η Άρτα διαθέτει εξαιρετικά πλούσιο υλικό: εκατοντάδες υποθέσεις στα responsa, πολλαπλές συνοικίες, ξεχωριστές καχάλ, ενεργά ραββινικά δικαστήρια και αναλυτική καταγραφή στον οθωμανικό tahrir του 1564. Η Χαλκίδα, αντίθετα, παραμένει μια μικρή και πιο μονολιθική κοινότητα, με λιγότερη εθνοπολιτισμική ποικιλία και λιγότερη εσωτερική θεσμική ανάπτυξη.

Έτσι, ενώ η Χαλκίδα αποτελεί πολύτιμο παράλληλο παράδειγμα για την εβραϊκή ζωή σε μικρές επαρχιακές πόλεις, η Άρτα ξεχωρίζει ως η πλέον

τεκμηριωμένη και πολυδιάστατη κοινότητα αυτού του τύπου στον ελλαδικό χώρο του 16ου αιώνα.

♦ 4.1.4. Γιάννενα: σχεδόν ανύπαρκτη κοινότητα τον 16ο αιώνα

Παρότι τα Γιάννενα θα εξελιχθούν από τον 18ο έως τον 20ό αιώνα σε μία από τις σημαντικότερες ρωμανιώτικες κοινότητες του ελλαδικού χώρου, τον 16ο αιώνα η εικόνα είναι εντυπωσιακά διαφορετική. Σύμφωνα με το οθωμανικό *tahrir* του 1564 — την ίδια πηγή που προσφέρει τόσο πλούσιο υλικό για την Άρτα — στα Γιάννενα καταγράφονται μόλις τρία ή τέσσερα εβραϊκά νοικοκυριά. Ο αριθμός αυτός, όπως επισημαίνει ο Halil İnalcık και επιβεβαιώνουν νεότερες μελέτες του M. Δένδια και της Bornstein-Makovetsky, δείχνει ότι η πόλη δεν είχε ακόμη αναπτύξει οργανωμένη εβραϊκή παρουσία.

Η απουσία επίσημης συναγωγής για την περίοδο αυτή είναι επίσης χαρακτηριστική. Δεν υπάρχει καμία ένδειξη για καθιερωμένο λατρευτικό χώρο, ούτε για τη λειτουργία κάποιας καχάλ. Ούτε τα αρχεία των *responsa* περιέχουν υποθέσεις προερχόμενες από τα Γιάννενα του 16ου αιώνα — μια σιωπή που έχει την αξία της ως μαρτυρία: η πόλη, πρακτικά, δεν είχε εβραϊκή κοινότητα με δομή, θεσμούς ή νομική ζωή.

Η κατάσταση αυτή κάνει ακόμη πιο έντονη τη σύγκριση με την Άρτα. Την ίδια περίοδο, η Άρτα διαθέτει σύμφωνα με το TT 350 περισσότερα από 200 νοικοκυριά, πολλαπλές συνοικίες, οργανωμένο δίκτυο καχάλ, ενεργό ραββινικό δικαστήριο και δεκάδες υποθέσεις στα *responsa*. Όπως επισημαίνει η Bornstein-Makovetsky, η Άρτα αποτελεί «μια από τις καλύτερα τεκμηριωμένες μικρές κοινότητες της οθωμανικής ενδοχώρας», σε πλήρη αντίθεση με τα Γιάννενα, που βρίσκονται ακόμη στην απαρχή της κοινοτικής τους συγκρότησης.

Έτσι, στον 16ο αιώνα, ενώ η Άρτα εμφανίζεται ως ώριμη εβραϊκή κοινότητα με θεσμική πυκνότητα και πολιτισμική ποικιλία, τα Γιάννενα αποτελούν ένα σχεδόν αμελητέο σημείο στον εβραϊκό χάρτη της Ηπείρου — μια κοινότητα που στην ουσία θα δημιουργηθεί έναν αιώνα αργότερα.

♦ 4.1.4α. Άρτα και Γιάννενα: μια απρόσμενη δημογραφική ανατροπή τον 16ο αιώνα

Η σύγκριση της Άρτας με τα Ιωάννινα τον 16ο αιώνα, με βάση τα οθωμανικά κατάστιχα και τις εβραϊκές πηγές, οδηγεί σε ένα συμπέρασμα που έρχεται σε αντίθεση με τη σημερινή εικόνα: η Άρτα αναδεικνύεται ως

η μεγαλύτερη και πληθυσμιακά ισχυρότερη πόλη της Ηπείρου, ιδίως αν συνυπολογίσουμε την εβραϊκή της κοινότητα.

Το αναλυτικό tahrir του 1564 (TT 350), όπως το παρουσιάζει η Meltem Delilbaşı και συνοψίζει ο Κορδώσης, καταγράφει για την πόλη της Άρτας 1.234 χριστιανικές εστίες και 213 εβραϊκές εστίες. Με βάση τον συνήθη συντελεστή πέντε ατόμων ανά οικία, ο χριστιανικός πληθυσμός ανέρχεται περίπου σε 6.170 άτομα, ενώ ο εβραϊκός σε περίπου 1.065 άτομα. Έτσι ο συνολικός πληθυσμός της πόλης το 1564 ανέρχεται περίπου σε 7.200 κατοίκους.

Εικονογραφημένο γαμήλιο συμβόλαιο (Ketubbah) της εβραϊκής κοινότητας Άρτας, με γεωμετρικά και φυτικά μοτίβα. Συλλογή Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος.

Για τα Ιωάννινα, το ίδιο tahrir καταγράφει 1.331 χριστιανικές εστίες και 58 μουσουλμανικές, σύνολο 1.389 οικιών, δηλαδή περίπου 6.945

κατοίκους. Δεν εμφανίζεται οργανωμένη εβραϊκή κοινότητα. Συνεπώς, ακόμη και στα οθωμανικά τεφτέρια, η Άρτα παρουσιάζεται ελαφρώς πολυπληθέστερη.

Η εικόνα γίνεται ακόμη πιο καθαρή όταν συνεκτιμηθούν τα εβραϊκά responsa. Η Leah Bornstein-Makovetsky, αξιοποιώντας τις υποθέσεις των δεκαετιών 1520–1530, αποδίδει στην αρτινή εβραϊκή κοινότητα περίπου 300 αρχηγούς οικογενειών, δηλαδή 1.500–1.800 άτομα. Καθώς οι οθωμανικοί κατάλογοι τείνουν να υποκαταγράφουν πληθυσμούς για φορολογικούς

λόγους, η εκτίμηση αυτή θεωρείται ιδιαίτερα αξιόπιστη. Αν υιοθετηθεί, ο πληθυσμός της Άρτας στα μέσα του 16ου αιώνα ανεβαίνει σε 7.700–8.000 κατοίκους, έναντι περίπου 6.900 στα Ιωάννινα.

Με άλλα λόγια, ενώ ο χριστιανικός πληθυσμός των δύο πόλεων είναι σχεδόν ισοδύναμος, η μεγάλη και πολυπληθής εβραϊκή κοινότητα της Άρτας κάνει τη διαφορά. Η πόλη αποκτά τη δημογραφική πρωτοκαθεδρία στην Ήπειρο — κάτι που δεν είναι πια εύκολο να φανταστεί κανείς σήμερα.

Αν σε αυτά τα στοιχεία προστεθεί ότι η Άρτα λειτουργούσε ως κομβικό διαμετακομιστικό κέντρο, χάρη στα δύο της λιμάνια (Κόπραινα και Σαλαώρα) και στη θέση της στον άξονα Αδριατική–Ήπειρος–Θεσσαλία, τότε διαγράφεται με ακόμη μεγαλύτερη καθαρότητα η φυσιογνωμία της πόλης. Η παρουσία μιας ανεπτυγμένης εβραϊκής κοινότητας, με δεκάδες εργαστήρια, εμπορικές αποθήκες, εργαστήρια μεταξουργίας και καταστήματα στις αγορές γύρω από το κάστρο, μετέτρεπε την Άρτα σε έντονα εμπορικό και ζωντανό αστικό κέντρο.

Η κίνηση εμπορευμάτων, οι διαρκείς συναλλαγές με Κέρκυρα, Πάτρα, Βενετία και Θεσσαλονίκη, τα εργαστήρια των Εβραίων τεχνιτών και εμπόρων και η συρροή ταξιδιωτών και μεσαζόντων δημιουργούσαν μια πόλη όπου το οικονομικό και κοινωνικό τοπίο έσφυζε από ζωή.

Έτσι, η Άρτα του 16ου αιώνα δεν ξεχωρίζει μόνο αριθμητικά· αναδύεται ως το πιο ζωηρό, εμπορικά δυναμικό και κοινωνικά σύνθετο αστικό κέντρο της Ηπείρου, ένα κέντρο σαφώς ανώτερο των Ιωαννίνων, τόσο σε πληθυσμό όσο και σε οικονομική ακτινοβολία.

♦ 4.1.5. Κέρκυρα: πλούσιες πηγές αλλά εκτός οθωμανικού πλαισίου

Η Κέρκυρα του 16ου αιώνα αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση, καθώς δεν ανήκει στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αλλά στη Βενετική Δημοκρατία. Αυτό σημαίνει ότι η εβραϊκή κοινότητα λειτουργεί μέσα σε εντελώς διαφορετικό νομικό και διοικητικό πλαίσιο από εκείνο της Άρτας.

Οι κύριες πηγές για την Κέρκυρα προέρχονται από ενετικά αρχεία — αποφάσεις της Γερουσίας, συμβολαιογραφικές πράξεις και διοικητικές αναφορές. Η εβραϊκή παρουσία δομείται γύρω από δύο ομάδες: παλαιούς ρωμανιώτες Εβραίους και βενετσιάνους ή ιταλιώτες Εβραίους που εντάσσονται στα εμπορικά δίκτυα της Βενετίας. Η νομική τους θέση δεν είναι αυτή των οθωμανικών *dhimmi*, αλλά καθορίζεται από *privilegia*, άδειες εγκατάστασης και ειδικούς περιορισμούς που χορηγεί η βενετική αρχή.

Ο 16ος αιώνας χαρακτηρίζεται από αστάθεια: πολέμους, φόβο οθωμανικών επιθέσεων, οικονομικές ευκαιρίες αλλά και περιοδικές αντιεβραϊκές εντάσεις. Τα αρχεία καταγράφουν τόσο τη συνεχή παρουσία εβραϊκών οικογενειών όσο και προσπάθειες χωρικού περιορισμού τους, διαμάχες για φορολογία και ζητήματα εμπορικής δραστηριότητας.

Χαμάρ Σαούλ Σαμπετάι, δάσκαλος της εβραϊκής κοινότητας Άρτας· Άρτα, περ. 1935. Συλλογή Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος.

Η Κέρκυρα αποτελεί χρήσιμη συγκριτική περίπτωση, όχι όμως άμεσα συγκρίσιμη με την Άρτα. Στην Άρτα, οι Εβραίοι υπάγονται στο

οθωμανικό σύστημα: εμφανίζονται στα *tahrir*, λειτουργούν ως κοινότητα *dhimmi* με *καχάλ* και *τζιζιέ* (*cizye / jizya*) και σχετίζονται με τον *καδή*. Στην Κέρκυρα, αντίθετα, υπάγονται σε βενετική κυριαρχία με διαφορετικά δικαστήρια, κανονισμούς και εμπορική οργάνωση. Έτσι, η κερκυραϊκή εμπειρία φωτίζει την εβραϊκή ζωή στον βενετικό χώρο, αλλά δεν μπορεί να συγκριθεί δομικά με την Άρτα, η οποία εντάσσεται πλήρως στο οθωμανικό διοικητικό και κοινωνικό σύστημα.

♦ 4.1.6. Πάτρα – Ναύπακτος – Ακαρνανία

Σε αντίθεση με την Άρτα, για τις εβραϊκές παρουσίες στην Πάτρα, τη Ναύπακτο και την ευρύτερη Ακαρνανία τον 16ο αιώνα διαθέτουμε μόνο σποραδικές και αποσπασματικές ενδείξεις. Οι πηγές —οθωμανικά έγγραφα, μεμονωμένες αναφορές σε *responsa* ή σε μεταγενέστερη ιστοριογραφία— επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι σε ορισμένες εμπορικές πιάτσες (λιμάνια, αγορές, διαμετακομιστικά σημεία) υπήρχαν

μεμονωμένοι Εβραίοι ή μικρές ομάδες εμπόρων, αλλά όχι συγκροτημένες κοινότητες με καχάλ, συναγωγή και σταθερή εσωτερική οργάνωση, όπως στην Άρτα.

Για την Πάτρα, οι πηγές του 16ου αιώνα παραμένουν φτωχές και ασαφείς· η πόλη εμφανίζεται στα responsa κυρίως ως τόπος διέλευσης ή προσωρινής εγκατάστασης εμπόρων, όπως στην περίπτωση των Πατρινών Εβραίων που, μετά από χριστιανική επιδρομή, κατέφυγαν προσωρινά στην Άρτα. Η εικόνα αυτή παραπέμπει περισσότερο σε κυκλικές μετακινήσεις εμπόρων παρά σε σταθερή κοινοτική εγκατάσταση με εσωτερική διοίκηση και θεσμούς. Αντίστοιχα, για τη Ναύπακτο και την Ακαρνανία, οι μαρτυρίες είναι ακόμη πιο ισχνές· γνωρίζουμε ότι τα λιμάνια τους συμμετείχαν στο εμπόριο της δυτικής Ελλάδας, αλλά η παρουσία Εβραίων δεν αποτυπώνεται με τρόπο που να επιτρέπει να μιλήσουμε για οργανωμένες κοινότητες.

Πριν από τον 17ο αιώνα, λοιπόν, η τεκμηρίωση για αυτές τις περιοχές είναι πολύ φτωχή: δεν διαθέτουμε αναλυτικά tahrir με σαφείς εγγραφές εβραϊκών μαχαλάδων, ούτε σώματα responsa που να φωτίζουν οικογενειακή και κοινοτική ζωή όπως στην Άρτα. Στο πλαίσιο αυτό, η Άρτα ξεχωρίζει καθαρά ως η μοναδική πλήρως τεκμηριωμένη μικρή εβραϊκή κοινότητα της δυτικής Ελλάδας τον 16ο αιώνα. Εκεί όπου η Πάτρα, η Ναύπακτος και η Ακαρνανία χάνονται μέσα σε σκόρπιες αναφορές, η Άρτα εμφανίζεται με ονόματα, αριθμούς, συνοικίες, επαγγέλματα, διαμάχες και θεσμούς — μια ολοκληρωμένη κοινωνία, την οποία μπορούμε να ανασυστήσουμε με λεπτομέρεια που δεν συναντάται σε καμία άλλη μικρή πόλη της περιοχής.

► 4.2. Συμπερασματική σύνθεση – Η Άρτα μέσα στον εβραϊκό χάρτη του 16ου αιώνα

Η συγκριτική προσέγγιση δείχνει με σαφήνεια ότι η εβραϊκή κοινότητα της Άρτας δεν υπήρξε ένα περιθωριακό ή τυχαίο σύνολο. Αντίθετα, αναδεικνύεται ως μία από τις πιο ολοκληρωμένες, πολυεπίπεδες και σταθερά οργανωμένες εβραϊκές κοινότητες της οθωμανικής περιφέρειας τον 16ο αιώνα. Δεν μπορεί βέβαια να αντιπαρατεθεί με τα κολοσσιαία κέντρα της Θεσσαλονίκης και της Κωνσταντινούπολης – πόλεις με δεκάδες χιλιάδες Εβραίους, πλήθος συναγωγών και τεράστια πνευματική παραγωγή. Ωστόσο, σε μικρότερη κλίμακα, η Άρτα παρουσιάζει μια μικρογραφία των ίδιων φαινομένων: πολλαπλές καχάλ, διαφορετικές λειτουργικές παραδόσεις, εξέχουσες ραββινικές προσωπικότητες,

ανεπτυγμένο σύστημα φιλανθρωπίας και πυκνό δίκτυο οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων.

Jacob Ganis, πρόεδρος της Εβραϊκής Κοινότητας Άρτας· Άρτα, περ. 1918 (Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος).

Το ερώτημα που ανακύπτει φυσικά είναι: γιατί η Άρτα; Γιατί, ανάμεσα σε τόσες πόλεις της δυτικής Ελλάδας, οι Εβραίοι του 16ου αιώνα επέλεξαν να εγκατασταθούν, να οργανωθούν

και να ριζώσουν ακριβώς εδώ; Η απάντηση βρίσκεται σε έναν συνδυασμό παραγόντων.

Πρώτον, η γεωγραφική της θέση: η Άρτα ελέγχει τη δίοδο ανάμεσα στην ηπειρωτική ενδοχώρα και τον Αμβρακικό, συνδέοντας τα ορεινά της Ηπείρου με τα λιμάνια (Κόπραινα, Σαλαώρα) και, μέσω αυτών, με το Ιόνιο και τη Μεσόγειο. Για τους πρόσφυγες από την Ισπανία και τη Νότια Ιταλία, η πόλη προσέφερε ιδανικό κόμβο διαμετακομιστικού εμπορίου – αρκετά κοντά στη θάλασσα ώστε να παραμένουν συνδεδεμένοι με τα παλαιά τους δίκτυα, αλλά και αρκετά μέσα στην ενδοχώρα ώστε να αξιοποιούν τα προϊόντα της ηπειρωτικής παραγωγής.

Δεύτερον, η Άρτα διέθετε ήδη από τα βυζαντινά και δεσποτικά χρόνια μια διαμορφωμένη αστική παράδοση: κάστρο, αγορά, εργαστήρια, γέφυρα, αγροτικό περίγυρο πυκνοκατοικημένο. Η πόλη δεν ξεκινά από το μηδέν με την οθωμανική κατάκτηση· πατάει πάνω σε ένα παλαιότερο αστικό υπόστρωμα, στο οποίο οι Εβραίοι μπορούν να ενταχθούν οργανικά ως βυρσοδέψες, βαφείς, μεταξουργοί, έμποροι και δανειστές.

Τρίτον, η οθωμανική πολιτική μετά το 1492: η Αυτοκρατορία αναζητεί εξειδικευμένο ανθρώπινο δυναμικό και ευνοεί την εγκατάσταση

σεφαραδιτών και ιταλιωτών Εβραίων σε πόλεις που μπορούν να λειτουργήσουν ως κόμβοι οικονομικής ανάπτυξης. Η Άρτα, με τη θέση της, τα λιμάνια της και την ήδη ανεπτυγμένη μεταξουργία, ήταν ιδανική υποδοχή για τέτοιους πληθυσμούς.

Ένα από τα τελευταία σωζόμενα εβραϊκά σπίτια στην Άρτα, στη γωνία Τζαβέλλα 25 και Φιλελλήνων, στην πρώην εβραϊκή συνοικία (Τουρκοπάζαρο). Νεοκλασική οικία που ανήκε προπολεμικά σε εβραϊκή οικογένεια και σήμερα έχει χαρακτηριστεί διατηρητέα. Φωτογραφία δεκαετίας 1950.(Αρχείο Σοφίας Εξάρχου).

Αν προσθέσουμε σε αυτά τα στοιχεία την παρουσία παλαιότερου ρωμανιώτικου πυρήνα και τη δυνατότητα συνύπαρξης με τις νέες ιταλιώτικες και σεφαραδίτικες ομάδες, καταλαβαίνουμε γιατί η Άρτα «κερδίζει» εκεί όπου άλλες πόλεις της δυτικής Ελλάδας μένουν στο περιθώριο. Η Πάτρα, η Ναύπακτος ή οι πόλεις της Ακαρνανίας εμφανίζονται στις πηγές κυρίως ως τόποι διέλευσης ή προσωρινής εγκατάστασης εμπόρων· δεν διαθέτουν ούτε τον αριθμό ούτε την εσωτερική οργάνωση που συναντούμε στην Άρτα. Ακόμη και τα Γιάννενα, τα οποία θα λάβουν αργότερα τον ρόλο της πρωτεύουσας της Ηπείρου, τον 16ο αιώνα παραμένουν σχεδόν αόρατα ως εβραϊκή κοινότητα: λίγες μόνο

οικογένειες στο *tahrir*, χωρίς *καχάλ*, χωρίς *responsa*, χωρίς δομημένη κοινοτική ζωή.

Η σπανιότητα και η ποιότητα των πηγών για την Άρτα ενισχύει αυτή την εικόνα. Η ύπαρξη αναλυτικού οθωμανικού *tahrir* για το 1564 και η πλούσια ραββινική γραμματεία (*responsa*) που αφορά την κοινότητα δημιουργούν ένα τεκμηριωτικό σώμα μοναδικό για τη δυτική Ελλάδα. Δεν πρόκειται μόνο για «περισσότερα χαρτιά»· πρόκειται για πηγές που επιτρέπουν να δούμε την πόλη σε όλες τις κλίμακες: από το επίπεδο του μαχαλά και του εργαστηρίου ως το επίπεδο της *καχάλ*, των κληροδοτημάτων και των μεγάλων κοινοτικών αποφάσεων. Μπορούμε έτσι να παρακολουθήσουμε την καθημερινή ζωή, την οικογενειακή δομή, τις οικονομικές σχέσεις, τις εντάσεις και τις κρίσεις με λεπτομέρεια που δεν διαθέτουμε για καμία άλλη μικρή πόλη της οθωμανικής δυτικής Ελλάδας.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η Άρτα καταλαμβάνει μια ενδιάμεση αλλά καθοριστική θέση στον εβραϊκό χάρτη του 16ου αιώνα: δεν είναι ένα κολοσσιαίο κέντρο όπως η Θεσσαλονίκη ή η Κωνσταντινούπολη, αλλά ούτε και μια αχνή, δυσδιάκριτη παρουσία. Είναι η πληρέστερα τεκμηριωμένη μικρή εβραϊκή κοινότητα της οθωμανικής Ελλάδας, αρκετά μικρή ώστε να μπορεί να μελετηθεί σε βάθος, αλλά αρκετά μεγάλη ώστε να παρουσιάζει όλα τα χαρακτηριστικά ενός ακμαίου αστικού πληθυσμού: πολυγλωσσία, κοινωνική διαστρωμάτωση, θεσμούς πρόνοιας, οικονομική δυναμική, ισχυρή θρησκευτική και νομική παράδοση.

Το συμπέρασμα που αναδύεται είναι σαφές: η εβραϊκή κοινότητα της Άρτας δεν είναι απλώς ένα τοπικό επεισόδιο, αλλά ένα μοναδικό εργαστήριο για την κατανόηση του εβραϊκού βίου στην οθωμανική περιφέρεια. Μέσα από αυτήν μπορούμε να δούμε πώς μια επαρχιακή πόλη της δυτικής Ελλάδας μετατρέπεται, χάρη στη γεωγραφία της, την οικονομία της και τις μετακινήσεις προσφύγων μετά το 1492, σε έναν ζωντανό κόμβο του ευρύτερου μεσογειακού εβραϊσμού του 16ου αιώνα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ραββίνοι και διδάσκαλοι της εβραϊκής κοινότητας Άρτας (1500–1600)

Χρονολογική και θεματική κατάταξη – σύντομες βιογραφικές σημειώσεις

Το παρόν παράρτημα συγκεντρώνει όλους τους γνωστούς ραββίνους και διδασκάλους που έδρασαν στην Άρτα κατά τον 16ο αιώνα, ταξινομημένους σε τρεις γενιές. Περιλαμβάνει στοιχεία για την προέλευσή τους, τη θητεία τους στην πόλη και τον ρόλο τους στη διαμόρφωση της πνευματικής ζωής της κοινότητας.

A' ΓΕΝΙΑ (1490–1525)

Η εποχή της εγκατάστασης των εξόριστων και της πρώτης συνύπαρξης ρωμανιωτών – ιταλιώτων – σεφαραδιτών

1. Ρ' Σαλωμών υιός Ρ' Σαμουήλ (Σεφαραδίτης)

– Σημαντικός λόγιος σεφαραδίτης, εγκατεστημένος στην Άρτα πιθανότατα μετά το 1492.

– Πεθερός του Ρ' Βενιαμίν υιού Ματθαία.

– Δίδαξε και άσκησε δικαστικό έργο, με επιρροή κυρίως στη νεοφερμένη σεφαραδίτικη ομάδα.

2. Ρ' Κάλεβ υιός Ιωάννη (Ρωμανιώτης)

– Από τους κορυφαίους ραββίνους της Ελλάδας στις αρχές του 16ου αιώνα.

– Υπηρέτησε τόσο στην Άρτα όσο και στην Κέρκυρα.

– Μεγάλο κύρος σε ζητήματα εθίμου και ρωμανιώτικης λατρευτικής παράδοσης.

3. Ρ' Βενιαμίν υιός Σαμαρία (Πάπο) (Ρωμανιώτης)

– Από τις εξέχουσες μορφές της Ηπείρου.

– Δάσκαλος του Ρ' Σμουέλ Κελάι.

– Πέθανε γύρω στο 1521.

– Θεωρείται συνδετικός κρίκος της παλαιότερης ρωμανιώτικης παράδοσης με τη νέα γενιά νομικών.

Ραββίνοι που μνημονεύονται το 1521 (א"ף)

Μαρτυρούν μια πλούσια και πολυεθνική ραββινική τάξη στην πόλη:

P' Αβραάμ Οβαντία (Σεφαραδίτης, πέθανε περ. 1525)

P' Σαλώμ ο Ιεροσολυμίτης

P' Αβραάμ υιός P' Μενάχεμ Ρόσο

P' Δαβίδ Σαφρνά (ή Σαφερνά)

P' Βενιαμίν Φιλόσοφος

P' Ναχούμ ο Γραφέας

P' Σαββαταί υιός P' Μωυσή Ρόσο ο Γραφέας

4. P' Ισαάκ υιός P' Σαββαταί ο Κοέν (Κατς)

- Ενεργός στην Άρτα ήδη από το 1529 (ט"ף).
- Αργότερα θα εξελιχθεί σε μία από τις δύο σημαντικότερες δικαστικές αυθεντίες της πόλης.

B' GENIA (1525–1550)

Η εποχή των μεγάλων συγκρούσεων των καχάλ – ηγεμονία και πτώση του P' Βενιαμίν υιού Ματταθία

5. P' Βενιαμίν υιός Ματταθία (Ρωμανιώτης) – ο κυρίαρχος ραββίνος της Άρτας

- Κορυφαίος ρωμανιώτης νομικός.
- Κυρίαρχη φυσιογνωμία από τα τέλη της δεκαετίας 1530 μέχρι τον θάνατό του (περ. 1545).
- Βαθιά εμπλοκή σε όλες τις μεγάλες κοινοτικές συγκρούσεις.
- Γνωστός για τολμηρές αποφάσεις, αυστηρή στάση και συχνές προστριβές.
- Αμφισβητήθηκε από σημαντικούς ραββίνους της Αυτοκρατορίας και της Βενετίας.
- Τελικά απομακρύνθηκε από τη ραββινική θέση.
- Στα τελευταία χρόνια του πιθανόν δεν ζούσε μόνιμα στην Άρτα.

Η μεγάλη διαμάχη με τον Ρ' Σαλωμών υιό Ελιγιά

- Ο Ρ' Βενιαμίν τον αφόρισε τη δεκαετία του 1520.
- Ο αντίπαλος προσέφυγε στον καδή, κατηγορώντας τον ότι ασκεί δικαστική εξουσία «ανώτερη του καδή».
- Ο Ρ' Βενιαμίν απέφυγε τη σωματική τιμωρία υποσχόμενος ότι δεν θα δικάζει χωρίς άδεια των οθωμανικών αρχών — δείγμα της εύθραυστης θέσης των ραββίνων.

6. Άλλοι ραββίνοι της περιόδου 1520–1530

Ρ' Αβραάμ υιός Ρ' Μενάχεμ Ρόσου

Ρ' Μιχαέλ υιός Ρ' Σαββαταί

Ρ' Μωυσής υιός Ρ' Πραχία Χανίν (πιθανώς σικελικής καταγωγής)

Ρ' Σαλωμών υιός Ρ' Ελιγιά

Ο Ρ' Μωυσής Πραχία Χανίν

- Υπηρέτησε στην Άρτα γύρω στο 1530–1540.
- Μετέβη στη Ναύπακτο και αργότερα στην Πάτρα, όπου απέκτησε μεγάλη φήμη (πέθανε περ. 1560).

7. Ο Ρ' Δαβίδ υιός Ρ' Σαλωμών Βιτάλ (Κοινότητα Πούλια)

- Υπηρέτησε ως ραββίνος του καχάλ Πούλια 1532–1537.
- Γαμπρός του Ρ' Δαβίδ Κοέν (Ραδάκ).

Στην ίδια περίοδο αναφέρονται επίσης ως σοφοί της πόλης:

Ελιγιά υιός Ρ' Ιούδα Χα-Κοέν (Eliyahu Katz)

Ρ' Μωυσής υιός Ρ' Ιακώβ Ελβιλάδα (αργότερα στην Αβιλιώνα)

Γ' ΓΕΝΙΑ (1550–1600)

Η εποχή της θεσμικής σταθεροποίησης – η «σχολή Κελάι – Βαρούχ»

8. Ρ' Σμουέλ Κελάι (γαμπρός του Ρ' Βενιαμίν υιού Ματταθία)

- Από τις μεγαλύτερες νομικές αυθεντίες του ελληνικού χώρου.
- Ήδη το 1529 συμμετέχει σε δικαστικές αποφάσεις.
- Στα μέσα του αιώνα αναδεικνύεται σε κεντρικό ραββίνο της Άρτας.

- Υπηρέτησε ως Ρος Γιεσίβα, δίδαξε και στα Γιάννενα.
- Στα γηρατειά του έζησε στη Θεσσαλονίκη και διετέλεσε ραββίνος του καχάλ «Ισμαήλ».
- Υπερασπιστής του πεθερού του στη μεγάλη σύγκρουση των καχάλ.

9. Ρ' Ιακώβ υιός Ρ' Σαλωμών Γκαλιπέ (ή Γκαλιπφά)

- Μαθητής του Ρ' Βενιαμίν υιού Ματταθία.
- Ενεργός στη δεύτερη γενιά ραββίνων της πόλης.

10. Ρ' Ματταθίας υιός Ρ' Βενιαμίν

- Γιος του κορυφαίου ρωμανιώτη ραββίνου.
- Συνεχίζει την οικογενειακή νομική παράδοση.

11. Ρ' Σαλωμών υιός Ρ' Βαρούχ – από τις σημαντικότερες μορφές της Άρτας

- Εξέχων νομικός και διδάσκαλος στα μέσα του 16ου αιώνα.
- Για αυτόν έχουμε πολλές σωζόμενες πληροφορίες.
- Μεγάλο κύρος σε ζητήματα δικαστικής ερμηνείας.

12. Ρ' Σαββαταί Βαρούχ

- Αδελφός του ανωτέρω.
- Υπηρέτησε ως ραββίνος και Αβ Μπεϊτ Ντιν (πρόεδρος του δικαστηρίου) στις δεκαετίες 1570–1580.

Δ' Ενότητα: Το «δίδυμο δικαστήριο» της Άρτας

Στα μέσα του 16ου αιώνα καθιερώνεται ένα είδος σταθερής δικαστικής ηγεσίας γνωστής ως:

«Το δικαστήριο της Άρτας» (קצ"ח ל"ש ת"יב"ה)

Αποτελείται από δύο κορυφαίους ραββίνους:

Ρ' Ισαάκ Χα-Κοέν (Τωσάβιμ) & Ρ' Σαλωμών υιός Ρ' Βαρούχ

Οι δύο τους:

- είχαν υψηλή δικαστική αυθεντία,
- ρύθμιζαν τα κυριότερα ζητήματα της κοινότητας,
- υπέγραφαν συχνά κοινές αποφάσεις.

Αυτή η διπλή ηγεσία συνέβαλε αποφασιστικά στη σταθεροποίηση της κοινότητας μετά τις μεγάλες κρίσεις του πρώτου μισού του αιώνα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Οθωμανική Αυτοκρατορία – Γενικό πλαίσιο

İnalcık, Halil. The Ottoman Empire: The Classical Age 1300–1600. London: Weidenfeld & Nicolson, 1973.

İnalcık, Halil – Quataert, Donald (επιμ.). Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, 1300–1600. Τόμ. Α'. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2008.

Ευθυμίου, Μαρία. «Οι Εβραίοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: πλευρές της ζωής και της δράσης τους». Σύγχρονα Θέματα 52–53 (1994): 45–60.

2. Οθωμανικά κατάστιχα – Ήπειρος, Άρτα, Γιάννενα

Delilbaşı, Melek. «1564 Tarihli Mufasssal Yanya Livası Tahrir Defterine Göre Yanya Kenti ve Köyleri». Belgeler 17, αρ. 21 (1997): 1–40.

Καρρά, Αναστασία Γ. Το οθωμανικό tahrir του 1530 (TD 367) για τον καζά Narda: Μετάφραση και σχολιασμός. Αδημοσίευτη μελέτη / ηλεκτρονικό ερευνητικό υλικό, 2024.

https://www.academia.edu/115921382/%CE%9F_%CE%9A%CE%B1%CE%B6%CE%AC%CF%82_%CF%84%CE%B7%CF%82_%CE%86%CF%81%CF%84%CE%B1%CF%82_%CF%83%CF%84%CE%BF_%CE%BF%CE%B8%CF%89%CE%BC%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CF%8C_%CF%84%CE%B5%CF%86%CF%84%CE%AD%CF%81%CE%B9_%CF%84%CE%BF%CF%85_1530

3. Η εβραϊκή κοινότητα της Άρτας και τα responsa

Bornstein-Makovetsky, Leah. The Jews of Arta in the Sixteenth Century: Responsa as a Source for the History of a Community. Jerusalem, 1997.

Bornstein-Makovetsky, Leah. «Life and Society in the Community of Arta in the Sixteenth Century». Pe'amim 45 (1990/1991): 126–155.

Encyclopaedia Judaica. 2η έκδ. Λήμματα: “Arta”, “Benjamin Ze'ev”, “Responsa”.

Adler, Marcus Nathan. The Itinerary of Benjamin of Tudela: Critical Text, Translation and Commentary. London: Oxford University Press, 1907.

4. Εβραϊσμός στην Οθωμανική Αυτοκρατορία – Γενικό πλαίσιο

Levy, Avigdor (επιμ.). The Jews of the Ottoman Empire. Princeton, NJ: The Darwin Press, 1994.

Benbassa, Esther – Rodrigue, Aron. Sephardi Jewry: A History of the Judeo-Spanish Community. Berkeley: University of California Press, 2000.

Fleming, Katherine E. Greece: A Jewish History. Princeton: Princeton University Press, 2008.

5. Μεγάλες οθωμανικές εβραϊκές κοινότητες

(Θεσσαλονίκη – Κωνσταντινούπολη)

Mazower, Mark. Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews 1430–1950. London: HarperCollins, 2004. (ελλ. μτφρ.: Θεσσαλονίκη, Πόλη των Φαντασμάτων, Αθήνα: Αλεξάνδρεια).

Naar, Devin E. Jewish Salonica: Between the Ottoman Empire and Modern Greece. Stanford: Stanford University Press, 2016.

Molho, Rena. The Jews of Thessaloniki, 1856–1919: A Unique Community. Jerusalem, 2000. (ελλ. μτφρ.: Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856–1919, Αθήνα: Θεμέλιο).

Bowman, Steven B. The Jews in Greece. Amherst: University of Massachusetts Press. Διαθέσιμο και σε ηλεκτρονική μορφή.

6. Ρωμανιώτες και μικρότερες κοινότητες

(Ιωάννινα, Χαλκίδα, Κέρκυρα, δυτική Ελλάδα)

Fromm, Annette B. We Are Few: Folklore and Ethnic Identity of the Jewish Community of Ioannina. Lanham: Lexington Books, 2008.

Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος (ΚΙΣΕ). Υλικό για τις εβραϊκές κοινότητες Χαλκίδας και Κέρκυρας. Διαθέσιμο διαδικτυακά.

ANU – Museum of the Jewish People. «Romaniote Jews». Διαδικτυακή παρουσίαση. Διαθέσιμο στο <https://www.anumuseum.org.il>

Zeldes, Nadia. «Diffusion of Sicilian Exiles and Their Culture as Reflected in Hebrew Colophons». *Hispania Judaica Bulletin* 5 (2007): 135–160.

7. Άρτα – Τοπική ιστορία και μεσαιωνικές μαρτυρίες

Δένδιας, Μ. «Λευκάς ή Άρτα; Ερμηνεία ενός χωρίου του οδοιπορικού του Βενιαμίν του εκ Τουδέλης». *Ηπειρωτικά Χρονικά* 6 (1931): 23–28.

Κορδώσης, Κώστας. «Μεσαιωνική Άρτα». *Σκουφάς* 102 (2011): 221–244.

Copyright

© Αναστασία Καρρά

Η εργασία είναι μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα. Απαγορεύεται η αναδημοσίευση επί χρημάτων και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου, με οποιονδήποτε τρόπο ή μορφή, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή σε άλλη διασκευή, σύμφωνα με τον Ν.2387/1920 (όπως έχει τροποποιηθεί με τον Ν. 2121/1993 και ισχύει σήμερα) και κατά τη διεθνή σύμβαση της Βέρνης (η οποία έχει κυρωθεί με τον Ν. 100/1975), χωρίς τη γραπτή άδεια του συγγραφέα.

APTA 10.12.2025

